

Mihail Bahtyin

A BESZÉD MŰFAJAI

(Könczöl Csaba fordítása)

forrás: KANYÓ Zoltán, SIKLAKI István (szerk.), *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 246-280.

I. A probléma megfogalmazása

A nyelv használata minden emberi tevékenységgel együtt jár. Ezért jellegét és formáját tekintve a nyelv használata ugyanolyan változatos képet mutat, mint az emberi tevékenység, ami azonban egyáltalán nem mond ellent annak, hogy a nyelvhasználat egy nép vonatkozásában egységes. A nyelv használatát egy emberi tevékenység cselekvő részesei mindig valamilyen egyedi, konkrét (szó- vagy írásbeli) megnyilatkozásban valósítják meg. Ezekben a megnyilatkozásokban a tevékenység adott területének sajátos feltételei és céljai nem csupán a tartalmi (tematikus) és nyelvi stílus révén, vagyis nem csak a nyelvi eszközök lexikai, frazeológiai, grammatikai megválasztásában, hanem – mindenekelőtt – a megnyilatkozás kompozicionális fölépítésében tükröződnek. Ez a három mozzanat, tehát a tematikus tartalom, a stílus és a kompozíció, a megnyilatkozás *egészében* elválaszthatatlanul összefonódik, és az adott kommunikációs közeg sajátosságai egyenlő mértékben határozzák meg mind a hármat. Természetesen minden megnyilatkozás egyéni megnyilatkozás, ugyanakkor azonban a nyelvhasználat minden szférájában kialakulnak a reá jellemző *viszonylag állandó megnyilatkozástípusok*, amelyeket a továbbiakban a *beszéd műfajainak* fogunk nevezni.

A beszéd műfajai áttekinthetetlenül sokfélék és változatosak, minthogy az emberi tevékenység különböző lehetőségei is kimeríthetetlenek, és mert a tevékenység minden területéhez beszédműfajok sokasága kapcsolódhat, amelyek az adott tevékenységterület fejlődésével és bonyolultabbá válásával párhuzamosan szaporodnak és differenciálódnak. Itt különösen fontos, hogy kiemeljük a (szó- és írásbeli) beszédműfajok végtelen *heterogeneitását*. Éppúgy beszédműfajoknak kell tekintenünk a köznapi társalgás kurta replikáit (s eközben arról sem szabad megfeledkezni, hogy a hétköznapi társalgás témájától, körülményeitől, a résztvevőktől függően, rendkívül sok altípust foglal magába), a hétköznapi elbeszélést, a levelet (minden lehetséges formájában), mint a rövid szabványszerű katonai vezényszót és a részletesen kifejtett, terjedelmes parancsot, a hivatali ügyiratok tarka választékát (amelyek javarészt szintén előírással), a publicisztikus megnyilatkozásokat (a legtágabb értelemben minden közéleti-politikai megnyilatkozást); de ide kell sorolnunk a tudományos előadások változatos formáit és az összes irodalmi műfajt is (a közmon- [END-p246] dástól a több kötetes regényig). Ez a körülmény könnyen kelthet olyan benyomást, hogy a beszédműfajok, éppen rendkívüli sokféleségük miatt, nem is tanulmányozhatók egy egységes szempontból, hiszen itt olyan összevethetetlennek látszó jelenségek kerülnek egyetlen vizsgálódási körbe, mint a mindennapi társalgás egy szavas replikái és a több kötetes szépirodalmi művek, mint az intonációját tekintve is kötelezően szabványosított katonai vezényszó és a tisztán individuális jellegű lírai költemény, stb. Úgy vélhetők tehát, hogy a beszédműfajok közös vonásai, funkcióik sokfélesége miatt, túl elvontak, üresek. Feltehetően ezért nem vetették föl

mindeddig igazi érdeme szerint a beszédműfajok problémáját. Az irodalom műfajait kétségkívül nagy előszeretettel kutatták. Ám az ókortól mind a mai napig csak irodalmi és művészi sajátosságait, vagy egymástól való (szintúgy irodalmon belüli) különbségeiket vizsgálták, és eközben elhanyagolták azt a tényt, hogy ezek maguk is a megnyilatkozások egyik típusát alkotják, amelyek különböznek ugyan a másfajta megnyilatkozástípusoktól, viszont a közös *verbális* (nyelvi) alap összeköti őket. A megnyilatkozást magát, és a megnyilatkozás típusait úgyszólván sosem vizsgálták általános nyelvészeti szemszögből. Az ókortól kezdve sokat foglalkoztak a retorikai műfajokkal is (e téren az antik retorikához képest a későbbi korok alig léptek előbbre); már ekkor felfigyeltek a retorikai műfajok, mint megnyilatkozástípusok nyelvi természetére, pl. olyan mozzanatokra, hogy aki bennük fejezi ki magát, az meghatározott hallgatósághoz fordul, amelyik pedig jelenlétével visszahat magára a megnyilatkozásra, a megnyilatkozás sajátos nyelvi megformáltságára (amely eltér a gondolat lezárásától) stb. Azonban a retorikai műfajok (a bírósági beszédek, a politikai szónoklatok) sajátosságainak elemzése itt is háttérbe szorította általános nyelvi természetük vizsgálatát. Végül, kutatták ugyan a mindennapi beszéd műfajait is (kivált a mindennapi dialógus replikáit), méghozzá az általános nyelvészet szemszögből (Saussure iskolája, Saussure legújabb követői, a strukturalisták, az amerikai behaviorista iskola, és – bár teljesen eltérő nyelvelméleti előfeltevések alapján – Vossler és hívei). Azonban ezek a kutatások sem vezethettek el a megnyilatkozás mibenlétének szabatos általános nyelvelméleti meghatározásához, mivel kizárólag a mindennapi élő beszéd sajátosságaival foglalkoztak, s eközben néha művien primitív megnyilatkozásformákat tettek meg a kutatás tárgyává (amerikai behavioristák).

Óvakodunk attól, hogy kisebbsítsük azokat a nehézségeket, amelyek a beszédműfajok végtelen sokféleségéből és következésképpen a megnyilatkozás mibenlétének általános meghatározása körüli bonyodalmakból fakadnak. Különösen fontos, hogy tisztán lássuk azt a lényegbevágó különbséget, amely az elsődleges (egyszerű) és másodlagos (összetett) beszédműfajokat egymástól elválasztja (itt nem funkcionális különbségről van szó). A másodlagos (összetett) beszédműfajok – regények, drámák, különféle tudományos munkák, terjedelmes publicisztikai műfajok, stb. – csupán az emberek közötti kulturális érintkezésformák – a művészet, a tudomány, a közélet és a politika, stb. – egy bonyolultabb, viszonylag magasan fejlett és szervezett szintjén alakulnak ki (többnyire az írásbeliséggel összekapcsolódva). Formálódásuk során magukba gyűjtik és feldolgozzák a legkülönfélébb elsődleges (egyszerű) műfajokat, [END-p247] amelyek nyelvi érintkezés feltételei közt közvetlen alakultak ki. Miután az elsődleges műfajok ily módon az összetett műfajok elemeivé váltak, transzformálódnak és sajátos jellegre tesznek szert: közvetlen kötődésük az eleven valósághoz és a többi valóságos megnyilatkozáshoz megszűnik; például a mindennapi párbeszéd vagy egy levél, ha regényben jelenik meg, alakilag és mindennapi jelentését tekintve már csupán a regény tartalmában fölidézett életre vonatkozik, és a regényen kívüli realitások valóságához pusztán a regény egyik elemeként, tehát a regény-egész részeként, vagyis nem az élet, hanem a művészet eseményeként van köze. Egészében véve a regény is egyetlen megnyilatkozás, éppúgy, mint a mindennapi párbeszéd replikái vagy egy magánlevél (az általános alapjuk közös), viszont – és ebben már eltér tőlük – másodlagos (összetett) megnyilatkozás.

Az elsődleges és a másodlagos (más szóval: ideologikus) műfajok között roppant nagy és alapvető a különbség, ám éppen emiatt csak úgy határozhatjuk meg a megnyilatkozás természetét általában, ha külön-külön pontosan meghatározzuk mindkét típust; meghatározásunk csak így felelhet meg a megnyilatkozás

bonyolult, többretegű jellegének (és csak így ragadhatja meg legfontosabb vonatkozásait); aki csak az elsődleges műfajokra van tekintettel, az óhatatlanul leegyszerűsíti az egész problémát (az efféle vulgarizálás legszélsőségesebb példáját a behaviorista nyelvészet szolgáltatta). Éppen az elsődleges és a másodlagos műfajok közötti kölcsönviszony, továbbá a másodlagos műfajok történelmi kialakulása derít fényt a megnyilatkozásnak, mint olyannak a mibenlétére (s ezen keresztül egyfelől a nyelv, másfelől az ideológia, a világnézet kapcsolatának bonyolult problémájára is).

A megnyilatkozás természetének és a megnyilatkozás műfajformáinak vizsgálata az emberi tevékenység különféle szféráiban rendkívül fontos feladat úgyszólván az egész nyelvtudomány és filológia szempontjából. Hiszen bármilyen konkrét nyelvi anyagot kutatunk – legyen az nyelvtörténet, normatív grammatika, szótárkészítés, nyelvi stilsztika, stb. – mindig bizonyos konkrét (írás- vagy szóbeli) megnyilatkozásokkal van dolgunk, amelyek az ember meghatározott tevékenységterületeivel és az emberi érintkezés különböző szféráival függenek össze: krónikák, szerződések, törvényszövegek, hivatali és egyéb dokumentumok, különféle szépirodalmi, tudományos és publicisztikai műfajok, hivatalos vagy közönséges levelek, a mindennapi társalgásnak a replikái (s a műfajok száma ezen belül is nagyon változatos) stb., és a tudós ezekből meríti a neki aktuálisan szükséges nyelvi tényanyagot. Márpedig szerintünk bármi legyen is a tudós speciális érdeklődési köre, mindenképp világosan kell tudnia, hogy mi magának a megnyilatkozásnak a lényege és mik a különböző (elsődleges és másodlagos) megnyilatkozástípusok, azaz a különböző beszédműfajok sajátos ismérvei. Ha a tudós nincsen tekintettel a megnyilatkozás mibenlétére, ha figyelme elsiklik az egyes beszédműfajok sajátosságai fölött, akármilyen nyelvészeti területtel foglalkozik is, beleesik a formalizmus és a túlzott elvontság kelepcéjébe, történelmietlenné válik, s fellazítja a nyelv s az élet kapcsolatát. A nyelv ugyanis kizárólag az őt megtestesítő konkrét megnyilatkozásokban válik életté, mint ahogy az élet is ugyanígy csak konkrét megnyilatkozásokban válik nyelvvé. A megnyilat- [END-p248] kozás tehát a nyelvvel kapcsolatos kérdésfelvetések megkerülhetetlen csomópontja. Nézzük meg ezek után, hogyan fest ebben a megvilágításban a nyelvtudomány néhány területe és alaproblémája.

Szóljunk először a stilsztikáról. A stílus – minden stílus elszakíthatatlan, szorosan összefügg a megnyilatkozással és az egyes tipikus megnyilatkozási formákkal, közelebbről: a beszéd műfajaival. Minden megnyilatkozás – legyen szó- vagy írásbeli, elsődleges vagy másodlagos, és jelenjen meg a nyelvi érintkezés bármely szférájában –, mindig egyedi jellegű, ezért tükröződhet benne a beszélő (vagy az író) egyénisége, ezért lehet egyéni stílusa. Azonban a különböző műfajok nem egyformán kedveznek annak, hogy a megnyilatkozás nyelvében a beszélő kifejezhesse egyéniségét, azaz hogy egyéni stílusa legyen. Ebből a szempontból a szépirodalmi műfajok jelentik a leghálásabb terepet: az egyéni stílus itt eleve beletartozik a megnyilatkozás céljába, annak az egyik legfontosabb célja (bár különböző műfajok még a szépirodalmon belül is különböző lehetőséget biztosítanak az egyéni stílus nyelvi megnyilatkozására, ill. az egyéniség más-más oldalainak biztosítanak megnyilatkozási lehetőséget). Az egyéniség megnyilatkozásához a nyelvben azok a beszédműfajok nyújtják a legkisebb lehetőséget, amelyek formái szigorúan rögzítettek, – például ilyen a legtöbb hivatali irat, a katonai vezényszó, a termelőmunkában alkalmazott verbális jelzések, stb. Ezekben az esetekben mindössze az egyéniség legfelületibb, már-már biológiai oldalai fejeződhetnek ki (és még ezek is főleg akkor, amikor az ilyen szabványosult formák élőszóban hangzanak el). A beszédműfajok döntő többségében (a szépirodalmiakat

leszámítva) az egyéni stílus nem kap szerepet a megnyilatkozás létrejöttében, nem célja a megnyilatkozásnak, hanem csupa afféle epifenomenon, a megnyilatkozás járulékos terméke. A különböző műfajokban az individuum, a személyiség más-más rétegei és oldalai tárulkoznak fel, és az egyéni stílus is más-más kapcsolatban van az adott beszédközösség nyelvvel. Végző soron a közös nyelvnek és az egyéni nyelvnek a problémája szintén a megnyilatkozás problémájához vezet el (ugyanis a beszédközösség nyelve csupán itt, a megnyilatkozásban ölt egyéni alakot). Mind általában a stílusnak, mind – ezen belül – az egyéni stílusnak a meghatározása feltételezi egyrészt a megnyilatkozás mibenlétének, másrészt a beszédműfajok sokféleségének mélyrehatóbb megismerését.

A stílus és a műfaj szerves kapcsolatát bizonyítja a nyelvi, vagy funkcionális stílusok problémájának vizsgálata is. A nyelvi vagy funkcionális stílus lényegében nem más, mint az emberi tevékenység, ill. az emberek közötti érintkezés adott területének megfelelő műfaj stílusa. Minden területnek megvan a maga műfaja, amely az adott közeg specifikus feltételeit tükrözi; ezek a műfajok meghatározott stílusokat vonnak maguk után. Egy-egy funkció (tudományos, technikai, publicisztikai, hivatali, köznapi), valamint a nyelvi érintkezésnek az egyes életszférákra jellemző sajátos feltételei bizonyos műfajokat alakítanak ki, más szóval, bizonyos viszonylag állandó tematikus, kompozicionális és stiláris megnyilatkozási formákat hívnak létre. A stílus szorosan kötődik bizonyos tematikus egységeknek, és – ami különösen fontos – meghatározott kompozicionális egységhez; az egész felépítésének és lezárásának bizonyos [END-p249] típusaihoz, a beszélő és a beszédkapcsolat többi résztvevője közötti, tehát a hallgatóság vagy az olvasó, a beszélgetőtárs, az idegen szó stb. közötti tipikus viszonyrendszerhez. A stílus a megnyilatkozás műfaji egységének egyik eleme. Ez persze nem jelenti azt, hogy a nyelvi stílust önmagában nem lehet kutatni. Az ilyen jellegű kutatómunka, vagyis a nyelvi stilisztika mint önálló tudomány, létjogosult és szükséges. Azonban csak azzal a feltétellel hozhat igaz és termékeny eredményeket, ha a kutató sosem téveszti szem elől a nyelvi stílusok műfaji meghatározottságát, és ha előzetesen tisztázza, milyen beszédműfajokkal van dolga. A stilisztikai kutatások mind a mai napig nélkülözik az ilyen jellegű megalapozást. Ez magyarázza ingatagságukat. A nyelvi stílusoknak máig sincsen általánosan elfogadott osztályozásuk. A különböző osztályozások készítői sokszor vétnek az osztályozás legelemibb logikai követelménye, az osztályozás egységes alapjának tisztázása ellen is. Az osztályozások rendkívül szegényesek és nélkülözik a differenciálás elvét. Például a nemrégiben közzétett akadémiai orosz nyelvtan a következő nyelvi stílusokat nevezi meg: irodalmi nyelv, népnyelv, elvont tudományos nyelv, műszaki tudományos nyelv, újságnyelv, hivatali nyelv, vulgáris népnyelv. E nyelvi stílusok mellett, velük egyenértékű stílusmeghatározásként szerepelnek a tájnyelvi szavak, a régies szavak, a szakszavak. Az ilyen stilisztikai osztályozás teljesen véletlenszerű, alapjául a stílusok felosztásának eltérő elvei (vagy megalapozásai) szolgálnak. Arról már nem is szólva, hogy mennyire semmitmondó és tagolatlan az ilyen osztályozás.¹

Mindez közvetlen következménye annak, hogy a kutatók nem értették meg a nyelvi stílusok műfaji meghatározottságát, és hogy hiányoztak azok az átgondolt klasszifikációk, amelyek a beszédműfajok rendszerezését az emberi tevékenység szféráinak különbségeiből kiindulva végezték volna el (mint ahogy hiányzott az elsődleges és a másodlagos műfajok stilisztikai szempontból nagyon lényeges megkülönböztetése is).

A stílusok és a műfajok elkülönített vizsgálata különösen számos történeti kérdés kidolgozása során éreztette végzetes hatását. A nyelvi stílusok történeti változásai nem választhatók el a beszéd műfajok változásaitól. Az irodalmi nyelv a különböző nyelvi stílusok bonyolult, dinamikus rendszere; az irodalmi nyelv

rendszerén belül elfoglalt helyük és kölcsönviszonyuk szakadatlanul változik. Még ennél is bonyolultabb, és más elvek alapján szerveződött rendszer az irodalom nyelve, amelybe a nem-irodalmi nyelv stílusai is beletartoznak. Ha ki akarunk igazodni e rendszerek bonyolult történelmi mozgásában, ha a tapasztalatilag megfigyelhető és egymást fölváltó stílusok egyszerű (és többnyire felszínes) leírásától el akarunk jutni ezeknek a változásoknak a történelmi magyarázatáig, előbb-utóbb fölismerjük, hogy ehhez nélkülözhetetlen a beszédműfajok történetének (nem csak a másodlagos, hanem az elsődleges beszédműfajokénak is) a tudományos feldolgozása, mivel a beszédműfajok közvetlenebbül, érzékenyebben és hajlékonyabban reagálnak a társadalomban végbemenő minden változásra. A megnyilatkozások és típusaik, vagyis a beszédműfajok azok az ékszíjak, amelyek a társadalom történelmi mozgását a nyelv történetének továbbítják. Nincsen egyetlen olyan új jelenség (legyen bár fonetikai, lexikai vagy grammatikai) [END-p250], amelyik mielőtt a nyelv rendszerébe került, ne járta volna be a műfaji-statisztikai alakulások és letisztulások hosszú és bonyolult útját.²

Az irodalmi nyelv fejlődésének minden korszakában meghatározott beszédműfajok adják meg az alaphangot; ezek nem csak másodlagosak (irodalmiak, publicisztikaiak, tudományosak) lehetnek, hanem elsődleges beszédműfajok is (az élőnyelvi dialógus különféle válfajai, így a szalontársalgás, a bennfenteskedő hang, a családias társalgás, vagy a társadalmi-politikai, a filozófiai stb. beszéd). Valahányszor a népnyelv különböző nem-irodalmi rétegeinek behatolása révén tolódnak ki az irodalmi nyelv határai, az irodalmi nyelv minden műfajába (az irodalmi, a tudományos, a publicisztikai, a köznyelvi) több-kevesebb olyan új műfajú megoldás is bekerül, ami módosítja a beszéd egész fölépítését, a lekerekítés módozatait, a hallgatóság vagy a beszélgetőpartner figyelembevételének fogásait stb., ez pedig változó arányban ugyan, de a beszédműfajok lényeges átrendeződését és megújulását vonja maga után. Az, aki a népnyelv egyes irodalmon kívüli rétegeiből merít, előbb-utóbb óhatatlanul átvesz egyet-mást azokból a beszédműfajokból is, amelyekben ezek a rétegek kialakultak és éltek. Ezek a beszédműfajok többnyire a köznyelvi dialógusok különböző műfajtypusai; átszivárgásuk az irodalmi nyelvbe azt eredményezi, hogy hol erőteljesebben, hol kisebb mértékben belsőleg dialogikusabbá válnak a másodlagos műfajok, föllazul monologikus kompozíciójuk, új módon orientálódnak a befogadóra, mint beszélgető-partnerre, kialakulnak az „egész” kialakításának új formái stb. Ahol stílus van, ott műfaj is van. Amikor valamilyen stílus másik műfajba kerül át, nem pusztán annyi történik, hogy a stílus egy tőle idegeit műfaj keretei között hangzik tovább, hanem átalakul a befogadó műfaj is.

Tehát végső fokon az egyéni és a nyelvi stílusok kutatása egyaránt a beszédműfajok kutatásához vezet el. Az utóbbiak mélyrehatóbb, átfogóbb tanulmányozása nélkül a stilisztika kérdéseinek termékeny kidolgozására sincsen mód.

De egyfelől a lexika és a grammatika kölcsönviszonyának alapvető módszertani kérdése, másfelől a stilisztika velük való összefüggésének kérdése szintén a megnyilatkozás és a beszédműfajok kérdéséhez vezet el bennünket.

A grammatika (és a lexika) alapvetően más, mint a stilisztika (egyesek a grammatikát és a lexikát egyenest szembeállítják a stilisztikával), ám ugyanakkor semmiféle grammatikai vizsgálódás sem képzelhető el (legkevésbé pedig a normatív grammatikákra áll ez) a stílusra vonatkozó megfigyelések és stilisztikai kitekintések nélkül. A grammatika és a stilisztika közötti határ sok esetben egészen elmosódik. Vannak olyan jelenségek, melyeket a tudósok egy része a grammatika, másik része a stilisztika körébe utal. Ilyen például a

szintagma.

Úgy is kifejezhetjük ezt a helyzetet, hogy a grammatika és a stilisztika valamennyi konkrét nyelvi jelenség esetében összefolyhat vagy különválhat: amennyiben csupán a nyelvi rendszer részeként nézzük, grammatikai jelenségnek minősül, amennyiben viszont egyéni megnyilatkozás vagy beszédműfaj egészében helyezük el, már stilisztikai jelenségnek bizonyul. Amikor ugyanis egy beszélő kiválaszt valamilyen grammatikai formát, voltaképpen stílust választ. Természetes módon következik ebből, hogy [END-p251] e két szempont egy és ugyanazon nyelvi jelenséggel kapcsolatban nem különíthető elegymástól mereven, nem is csak mechanikusan váltogatja egymást, hanem szervesen össze kell kapcsolódnuk (anélkül persze, hogy metodológiai határait ezzel elmosódnának), mint ugyanannak a nyelvi jelenségnek a két különböző megközelítési lehetősége. Ennek a bonyolult metodológiai problémának a megnyugtató megoldását is csak az szavatolhatja, hogy mélyrehatóan tisztázzuk a megnyilatkozásnak és a beszédműfajok sajátosságainak mibenlétét.

Véleményünk szerint a megnyilatkozás és a beszédműfajok természetének vizsgálata alapvető fontosságú az élő beszédre vonatkozó leegyszerűsítő elképzelések, az úgynevezett „beszédfolyamatra”, kommunikációra stb. vonatkozó vulgarizáló nézetek, szóval, a nyelvtudományban még ma is eleven tévképzetek túlhaladása szempontjából. Még ennél is tovább megyünk: *a megnyilatkozásnak mint a beszédkapcsolat egyedüli reális alapegységének* a kutatása vezethet csak el *a nyelv (mint rendszer) egységeinek*, a szónak és a mondatnak a világos megértéséhez és mibenlétének szabatos meghatározásához is.

A továbbiakban ezzel az általánosabb kérdéssel foglalkozunk.

II. *A beszéd műfajainak meghatározása. A megnyilatkozás mint a beszédkapcsolat egysége. Ezen egységek megkülönböztetése a nyelv egységeitől (a szó és a mondat)*

A Humboldt fellépésétől számítható XIX. századi nyelvtudomány nem tagadta ugyan a nyelv kommunikatív funkcióját, ám ennek ellenére csak mellékesen tárgyalta; érdeklődésének homlokterében egy másik kérdés, a gondolkodás *beszédkapcsolattól független* működése állott. Humboldt híres tétele így hangzik: „A nyelv, még ha az embereknek egyáltalán nem volna is rá szükségük az egymással való kapcsolatteremtéshez, akkor is, *az egyén legteljesebb magárahagyatottságában is kialakult volna.*”³

Mások, így Vossler tanítványai, a nyelv expresszív funkcióját állították előtérbe. Bár e funkciót korántsem egyformán értelmezték, abban megegyeztek, hogy a beszélő egyéni világának kifejezése. Szerintük a nyelvet az embernek az az igénye hívta létre, hogy önmagát kifejezze, eltárgyiasítsa. A nyelv lényege valamilyen formában, valamilyen módon mindig az egyén szellemi-lelki kreativitása. Bár a nyelv funkcióit illetően fölmerültek és fölmerülnek más elképzelések is, minden változat közös mozzanata, hogy még ha nem is kerül ki a nyelv kommunikatív funkcióját, meglehetősen alábecsülik fontosságát, a nyelvet a beszélő szemszögéből közelítik meg, és úgy fogják föl, mintha ez az *egy* beszélő nem állna *szükségszerű* kapcsolatban a nyelvi kommunikáció *többi* tagjával. Még amikor számot vetettek is a másik létezésével, benne mindössze hallgatóságot láttak, amelyik passzívan megérti azt, aki hozzá beszél. A megnyilatkozás ebben a felfogásban csak tárgyának (tehát a megnyilatkozásban kifejeződő gondolatnak) és magának a megnyilatkozónak függvénye. A nyelvnek voltaképpen csupán beszélőre – egyetlen beszélőre –, továbbá a beszéd tárgyára van

szüksége, és ha a nyelv eközben a közlés eszközeül is szolgál másokhoz, ez pusztán másodlagos funkciója, ami a nyelv lényegét nem érinti. A nyelvi közösséget, a beszélők sokaságát persze nem lehet kiküszöbölni, ha nyelvről beszél- [END-p252] lünk, azonban amikor meg akarjuk határozni, hogy mi a nyelv lényege, ezzel a mozzanattal nem szükséges számot vetni, mivel a nyelv természetének meghatározása szempontjából különösebb jelentősége nincsen. Mint ismeretes, volt olyan elképzelés is, amelyik azt állította, hogy a nyelvközösség holmi kollektív individuuma, „népszellem” stb., s így a szerepe igen jelentős (a „néplélektani” iskola hívei), azonban a beszélők sokaságának, a többieknek a viszonya ahhoz, aki éppen beszél, itt is lényegtelen.

A nyelvtudományban ma is hatnak olyan *fikciók*, mint a „hallgató” és a „megértő” (a „közlő” partnerei), az „egységes beszéd-folyam” stb. Az ilyen fikciók teljesen eltorzítják az emberek közti beszédkapcsolat bonyolult, minden résztvevőtől aktivitást igénylő folyamatát. Az általános nyelvészeti stúdiumokban (még az olyan komolyakban is, amilyen Saussure-é) rendre föl-fölbukkannak az olyan szemléltető sémák, amelyek a beszédkapcsolatot két partnernek, a beszélőnek és a hallgatónak (a nyelvi közlés befogadjának) a viszonyaként mutatják be, a beszéd-folyamatot tehát úgy ábrázolják, mint a beszélő aktivitását a nyelvi közlés hallgatójának passzív befogadásával és megértésével szemben. Nem állíthatjuk, hogy az ilyen sémák eleve hamisak és semmiféle valós elemet nem tartalmaznak; de amikor úgy tüntetik fel őket, mint a beszédkapcsolat valóságos egészét, tudományos fikciónak bizonyulnak. Valójában ugyanis, amikor a hallgató fölfogja és megérti a beszéd (nyelvi) jelentését, maga is aktív válaszreakciót tanúsít a közléssel szemben: a közlés tartalmával (egészében vagy részlegesen) egyetért vagy nem ért egyet, a hallottakat kiegészíti magában, korábbi ismereteire vonatkoztatja őket, fölkészül a megfogalmazásukra stb.; a hallgatónak ez a válasz-reakciója a beszéd hallgatása és megértése közben mindvégig aktívan hat, már a közlés legkezdetén, a beszélő első szavának elhangzásakor működésbe lép. Az élő beszéd, az élő megnyilatkozás megértése mindig aktív válasz (bár ennek az aktivitásnak a mértéke igen eltérő lehet); minden megértésben válaszlehetőségek rejlenek, és valamilyen formában feltétlenül életre is hívja a választ: a hallgató maga is beszélővé válik. A hallott beszéd passzív megértése csak elvont mozzanat a reális teljességében aktív jellegű megértésnek, amely az ezt követően elhangzott válaszban aktualizálódik. De egyáltalán nem törvényszerű, hogy a megnyilatkozást közvetlenül kövesse valamilyen hangos válasz: a hallott megnyilatkozásra (például egy parancsra) aktívan válaszoló megértés közvetlenül kifejeződhet valamilyen cselekvés végrehajtásában, (ilyen a megértett és azonnal végrehajtandó parancs vagy vezényszó), lehet a választ egy ideig magában őrző hallgató megértés (vannak beszédműfajok, amelyek egyenest föltételezik az efajta megértést, ilyenek például a lírai formák), azonban az ilyen esetekben, mondhatni, késleltetett manifesztációjú válaszoló megértéssel állunk szemben: előbb vagy utóbb az a megnyilatkozás, amelyet hallgatója meghallott és tevételesen megértett, akár szavaiban, akár viselkedésében a felszínre fog bukkanni. Az emberek közötti bonyolultabb kulturális érintkezés műfajai éppen az ilyen késleltetett cselekvésre ösztönző tevékeny viszontmegértéshez apellálnak. Mindez, némi módosítással és kiegészítéssel, ugyanígy érvényes az írott és olvasott beszédre is. [END-p253]

Tehát minden valóságos, teljes megértés aktívan reagál a megnyilatkozásra, és lényegében fölfoghatjuk a válasz kezdeti, előkészítő stádiumának (tekintet nélkül arra, hogy ez a válasz végül is milyen formában valósul meg). A beszélő maga is ilyen aktív, válaszoló megértésre van fölkészülve: óhaja nem az, hogy mondandóit passzívan megértse az, akihez intézi őket, nem azt kívánja, hogy gondolatait egy másik agy változatlanul

újraismételje, hanem azt szeretné, ha valami választ kapna, egyetérténe, együtt éreznének vele, amit mond, azt cáfolnák vagy végrehajtanák stb. (Minden beszédműfaj más-más célokra való beállítódást tartalmaz, a beszélő vagy az író bennük más-más szándék szerint igazítja a beszédet.) Ha azt mondjuk, hogy az ember szeretné ha megértenék, amit mond, akkor mindössze a beszélő konkrét és teljes közlési szándékának egy elvont mozzanatát ragadjuk meg. Sőt azt mondhatnánk, hogy maga a beszélő is bizonyos mértékben egyben válaszadó is: egyetlen ember sincsen, aki elsőként beszélne, elsőül törné meg a mindenség örök hallgatását, vagyis amikor megszólal, nem csak azt a nyelvi rendszert tételezi létezőnek, amelyiket használja, hanem kimondatlanul adottnak veszi azt is, hogy szavai korábbi – saját és idegen – megnyilatkozások közegébe kerülnek, ezért minden adott kijelentése valamiképp hozzájuk is kapcsolódik (folytatja őket, vitába száll velük vagy egyszerűen föltételezi hallgatójáról, hogy ismeri őket). Minden megnyilatkozás csupán egy láncszem az összes létező és lehetséges megnyilatkozás bonyolult együttesében.

Ezért tehát az a passzívan megértő hallgató, akit az általános nyelvészeti tankönyvekben a beszélő partnereként szoktak sematikus rajzokon ábrázolni, nem azonos a valóságos beszédkapcsolat résztvevőjével. A séma mindössze az aktív válaszoló megértés reális aktusának egyetlen elvont mozzanatát ragadja ki, mellőzve azt a körülményt, hogy a megértés hívja életre a választ (a beszélő éppen a válasza számíva beszél). Az ilyen tudományos absztrakció önmagában teljességgel megalapozott, de csak egy feltétellel: ha beéri azzal, hogy tudományos absztrakció marad és nem állítja magáról, hogy a kérdéses jelenség valóságos, konkrét teljességét modellálja; ebben az esetben ugyanis fikciót válik. Csakhogy a nyelvtudományban éppen ez történt, bár egyenesen nem állította senki, hogy ezek az elvont sémák a valóságos beszédkapcsolatot tükrözik, általában elmulasztották annak a hangsúlyozását, hogy a jelenség a valóságban sokkal bonyolultabb ennél. Ennek a következménye, hogy a séma eltorzította a nyelvi beszédérintkezés valóságos képét, kilúgozta belőle a leglényegesebb elemeket. A *másik* résztvevő aktivitása a beszédkapcsolatban emiatt teljesen a háttérbe szorult.

A másikkal a beszédkapcsolatban játszott tevékeny szerepét halványítja el, és általában ennek az egész folyamatnak a megkerüléséről tanúskodik az olyan pontatlan és kétértelmű terminusok használata is, mint a „beszéd” vagy a „beszédfolyam”. Ezek a szándékosan homályos terminusok rendszerint annak jelölésére szolgálnak, amit a továbbiakban nyelvi egységekre bontunk, amit egyrészt hangzó elemekre (fonéma, szótag, beszédütem), másrészt jelentő elemekre (mondat és szó) szeletelünk. „A beszédfolyam a következő elemekre bomlik...”, beszédünk részei...” – általában így kezdődik minden általános nyelvészeti és grammatikai tankönyv, s nem különbül [END-p254] a legtöbb fonetikai munka és lexikológiai kutatás odavágó nyelvi egységeket tárgyaló grammatikai fejezete.

De mi végül is ez a „beszédfolyam”, mit kell „beszédünk” alatt érteni? Hol húzódnak a határai? Van-e kezdete és vége? Ha viszont nincsen, mi az a szakasz, amit a további egységekre osztás céljaira kiemelünk belőle? Ezekben a kérdésekben a legteljesebb bizonytalanság és homály uralkodik. A „beszéd”, ez a szerfölött bizonytalan körvonalú *szó*, amelyik éppúgy vonatkozhat a nyelvre, mint a beszédfolyamatra – vagyis a beszélésre mint a cselekvésre –, éppúgy lehet különálló megnyilatkozás, mint az ilyen megnyilatkozások meghatározatlanul hosszú sora vagy egy konkrét beszédműfaj („beszédet tartott”), a nyelvtudományban a mai napig sem vált pontosan körvonalazott jelentésű és meghatározott (meghatározást nyert) *terminussá* (s a többi nyelvben sem különb a helyzet). Ennek az az oka, hogy a megnyilatkozás és a beszédműfajok (s így a

beszédérintkezés) problémái ma is úgyszólván teljesen kidolgozatlanok. A felsorolt jelentések (leszámítva az utolsót) nyomkövethetetlen használatának lehetünk tanúi. Amikor a „beszédünk” kifejezést használják, jószerevel bárkinek bármilyen kijelentését értik alatta, de sokszor még ehhez sem tartják magukat következetesen.⁴

Ha viszont meghatározatlan és homályos az, amit a nyelv egységeire tagolnak és osztanak fel, akkor meghatározatlan és homályos maguknak az egységeknek a mibenléte is.

A nyelvészet egy módszertanilag központi kérdésében uralkodó terminológiai bizonytalanság és homály az emberek közötti beszédkapcsolat *valóságos egységének*, a megnyilatkozásnak a föl nem ismeréséből fakad. Beszéd ugyanis a valóságban csupán mint beszélő egyének, beszédalanyok konkrét beszédmegnyilatkozásainak összessége lehetséges. A beszéd formája mindig valamilyen megnyilatkozás, amely egy meghatározott beszédalanyhoz tartozik, és ilyen forma nélkül beszéd egyáltalán nem létezhet. Bármennyire különböznek is egymástól terjedelmükben, tartalmukban, kompozicionális szerkezetükben a megnyilatkozások, mivel az emberek közti beszédérintkezés alapegységei, ezért közös strukturális jellegzetességeik, és mindenekelőtt egészen világos *határaik* vannak. A határok kérdésére, tekintettel ezek kivételes fontosságára és elvi jelentőségére, érdemes kitérnünk.

A konkrét megnyilatkozásnak, mint az emberek közti beszédkapcsolat alapegységének határait a *beszédalanyok váltakozása* vagyis a beszélő személyek váltakozása jelöli ki. Minden megnyilatkozásnak, legyen az egy köznapi párbeszéd kurta (egyszavas) replikája, egy nagyregény vagy egy tudományos értekezés – van abszolútnak nevezhető kezdete és vége: a többi beszédalany megnyilatkozása után kezdődik, és a többi beszédalany válaszmegnyilatkozása előtt ér véget (amit helyettesíthet a többiek hallgatag, ám aktív megértése, vagy – végezetül – az olyan válasz gyanánt fölfogható cselekvés, amelynek alapja az ilyen aktív megértés). A beszélő vagy azért fejezi be megnyilatkozását, hogy másnak adja át a szót, vagy azért, hogy hagyja kibontakozni a másik aktív válaszoló megértését. A megnyilatkozás nem fiktív egység, hanem valóságos, amelynek világos határokat szab a beszédalanyok váltakozása, a másik [END-p255] szólni hagyása, egyfajta némán kimondott „dixi”, amiből (mint jelből) a hallgató arra következtethet, hogy a beszélő végére ért mondandójának.

A beszédalanyok váltakozása, ami kijelöli a megnyilatkozás pontos határait, minden emberi életközegben más-más módon történik, attól függően, hogy az adott területen mik a nyelv funkciói, milyenek a beszédkapcsolatok jellegét és formáit meghatározó feltételek és körülmények. A beszédalanyok váltakozását a legegyszerűbb és a legszemléletesebb formában a valóságos párbeszédben figyelhetjük meg, ahol a résztvevők (a beszélgető partnerek) megnyilatkozásai, amelyeket itt replikáknak nevezünk, közvetlenül váltják egymást. Egyszerűsége és világossága révén a párbeszéd a beszédérintkezés klasszikus formája. Minden replika, bármilyen rövid vagy törekékes is, belsőleg befejezett egész, mivel benne a beszélő meghatározott álláspontnak ad hangot, amire már felelni lehet, amivel szemben a másik résztvevőnek már válaszolási lehetősége van. A megnyilatkozásnak erre a sajátos befejezettségére később még visszatérünk (mint a megnyilatkozás egyik legalapvetőbb ismérévére). A replikák azonban egymással is összefüggenek. Ám azok az összefüggések, amelyek a párbeszéd replikáit összekapcsolják – kérdés-válasz, helyeslés-elutasítás, tudomásulvétel-egyvetértés, javaslat-elfogadás, parancs-teljesítés stb. –, a nyelv alapegységei (a szavak és a mondatok) között nem lehetségesek sem a nyelvi rendszerben (vertikális metszetben), sem magában a megnyilatkozásban (horizontális metszetben). Olyan

összefüggések ezek a párbeszéd egymásnak felelő replikái között, amelyek csupán a beszédérintkezés teljes megnyilatkozásai közötti sajátos összefüggések válfajaiként értelmezhetők. Ilyen kapcsolatba egymással csak különböző beszédalanyok megnyilatkozásai kerülhetnek, tehát ezek a kapcsolatok előfeltételezik, hogy a beszédkapcsolatban *mások* (mármint a beszélőtől különböző személyek) is részt vesznek. A teljes megnyilatkozások közötti ilyen összefüggések grammatikailag nem fejezhetők ki, mivel ezek – ismételjük – nem csupán a nyelvi rendszerben, hanem még magában a megnyilatkozásban sem nyelvi alapegységek közötti összefüggések.

A másodlagos beszédműfajokban, itt is főleg a szónoki műfajokban vannak olyan jelenségek, amelyek látszólag ellentmondanak az előbbieknek. Ezekben igen gyakran előfordul, hogy a beszélő (vagy az író), anélkül, hogy saját megnyilatkozásának határait túllépne, kérdéseket tesz föl, majd maga választ is ad rájuk, ellenérveket hoz föl maga ellen, hogy aztán meg is cáfolja őket stb. Ezek a jelenségek azonban mindössze bizonyos egyezményes szabályok szerint imitálják a reális beszédkapcsolatot és az elsődleges beszédműfajokat. Noha az ilyen játékos imitációk elsődlegesen a retorikus műfajokra jellemzőek (a szó tágabb értelmében, tehát ide értve a tudományos népszerűsítés egyes válfajait is), a többi másodlagos műfaj (a szépirodalmi és a tudományos munkák) szintén sokféle formában építhetik bele a megnyilatkozás szerkezetébe az elsődleges műfajokat és a közöttük levő kapcsolatokat (eközben azonban ezek alakja hol jobban, hol kevésbé módosul, mivel a beszédalanyok valójában nem változnak). Ennyit kellett itt elmondanunk a másodlagos műfajokról. Ám az ily módon reprodukált elsődleges műfajok közötti összefüggések, annak ellenére, hogy a fentiek szerint transzformált alakban már egy megnyilatkozás részei, [END-p256] grammatikailag változatlanul nem fejezhetők ki, és megőrzik sajátos jellegüket, amely alapvetően különbözik az adott megnyilatkozásban található szavak és mondatok (valamint az egyéb nyelvi egységek, a szóösszetételek stb.) közti összefüggések természetétől.

Ehelyütt, a dialógus és a dialógust alkotó replikák kapcsán szükségesnek véljük, hogy előzetesen tisztázzuk miben is tér el egymástól *a mondat mint a nyelv egysége, és a megnyilatkozás mint a beszédérintkezés egysége.*

(A mondat természete a nyelvtudomány egyik legbonyolultabb és legnehezebb kérdése. Körülötte napjaink nyelvtudományában is nézetek sokasága csatározik egymással. Messzire vezetne kitűzött célunktól, ha teljes bonyolultságában tárnánk fel e problémát, ezért csupán a mondat egyetlen aspektusával foglalkozunk, amely azonban érzésünk szerint döntő jelentőségű a probléma megoldása szempontjából. Számunkra itt egyedül az a lényeg, hogy tisztázzuk, mi a kapcsolat a mondat és a megnyilatkozás között. Ez egyszerre járul hozzá mind a megnyilatkozás, mind a mondat fogalmának pontosabbá tételéhez.)

Itt tehát mindössze annyit szögezzünk le, hogy a mondatnak mint nyelvi egységnek a határait soha nem a beszédalanyok megváltozása határozza meg. Amennyiben a mondatot mind a két oldalról beszédalany-változás fogja közre, mondatból teljes értékű megnyilatkozássá alakul át. A mondat ebben az esetben egészen új tulajdonságokra tesz szert, és másképp viszonyul hozzá az is, aki befogadja, mint ha csupán olyan mondat volna, amelyet ugyanazon beszélő ugyanazon megnyilatkozásának szöveggörnyezetében más mondatok vesznek körül. A mondat egy viszonylagosan befejezett gondolat, ami közvetlenül a beszélőnek ugyanabban a megnyilatkozásában előadott más gondolataival kapcsolódik össze: a mondat végén a beszélő

kis szünetet tart, hogy utána belefogjon a következő gondolat megfogalmazásába, amely továbbviszi, kiegészíti, mélyebben megokolja az első gondolatot. A mondat szövegekörnyezete ugyanazon beszédalany (beszélő) beszéde; a valóság nem-nyelvi jellegű kontextusával (a beszédhelyzettel, a körülményekkel, az előzményekkel), továbbá a többi beszélő megnyilatkozásaival a mondat nincsen közvetlen kapcsolatban, tehát nem önmagában, hanem csupán a körülötte levő egész kontextuson, azaz az őt is magában foglaló megnyilatkozás egészén keresztül függ velük össze. Ezzel szemben ha a mondatot nem veszik körül ugyanannak a beszélőnek a beszédében más mondatok, ha tehát a mondat önmagában véve is egész és befejezett megnyilatkozás (mondjuk egy párbeszéd replikája), nyomban közvetlenül (és a saját jogán) a valóságban (a beszédet övező nem-nyelvi kontextusban) és a többi *idegen* megnyilatkozás közepette helyeződik el; utána már nem olyan szünet következik, amit maga a beszélő határoz el és tölt fel értelemmel (a szünetek mint megfontoltan tartott, értelmet hordozó grammatikai jelenségek csak ugyanannak a beszélőnek a beszédén, vagyis egyazon megnyilatkozáson belül lehetségesek; a megnyilatkozások közötti szünetek nyilván nem grammatikaiak, hanem valóságosak; az efféle valóságos szünetek, akár pszichológiai természetűek, akár külső környezeti hatások okozzák őket, egyetlen megnyilatkozást is részekre bonthatnak; a másodlagos művészeti és irodalmi műfajokban a művész, [END-p257] a rendező, a színész tudatosan alkalmazza a szüneteket, azonban ezek a szünetek alapvetően különböznek mind a grammatikai szünetektől, mind az adott megnyilatkozás határain belül tartott stilisztikai pauzáktól, például a szintagmák közötti szünetektől), hanem olyan, amelyik válasznak ad helyet, vagy egy másik beszélő válaszoló megértését hivatott elősegíteni. Az a mondat, amelyik önmagában egész megnyilatkozás, értelmét tekintve teljes értékűvé válik: válaszoló pozícióra lehet helyezkedni vele szemben, a másik elfogadhatja vagy elutasíthatja, méltathatja, végrehajthatja stb. A kontextusban levő mondat ezzel szemben nem alkalmas támpont semmiféle válaszadáshoz, erre csupán akkor válik alkalmassá (pontosabban, csupán akkor válik egy nála átfogóbb és erre alkalmas egész részévé), ha az egész megnyilatkozásban helyezzük el.

Ezek az újonnan szerzett tulajdonságok nem az önmagában teljes megnyilatkozássá vált mondatnak a tulajdonságai, hanem kifejezetten a megnyilatkozásai, nem a mondatnak, hanem a megnyilatkozásnak a természetéhez tartoznak: a mondat azáltal válik az egész megnyilatkozássá, hogy a megnyilatkozás mintegy kölcsönadja neki ezeket a tulajdonságokat. A mondatra mint nyelvi egységre nem jellemzők ezek a tulajdonságok: a mondatot egyik oldalról sem más beszédalanyok közbeszólása zárja le, a mondatnak nincsen semmilyen közvetlen kontaktusa a valósággal (a nyelven kívüli beszédhelyzettel) és a többi beszédalany idegen megnyilatkozásaival, nincs teljes értékű jelentése, s így alkalmatlan arra, hogy közvetlenül meghatározza a beszélő *másik* válasz helyzetét, tehát, hogy választ váltson ki. A mondatnak mint nyelvi egységnek csupán grammatikai természete, grammatikai határai, grammatikai lezártsága és egysége van. (A megnyilatkozás egészébe helyezve és efelől az egész felől tekintve a mondat stilisztikai sajátosságokra tesz szert.) Amikor a mondat egyszersmind teljes megnyilatkozás is, úgy viselkedik, mintha más anyagú keretbe volna beleillesztve. Akik ezt a mondat elemzése során szem elől tévesztik, azok eltorzítják természetét (és ezzel együtt, mivel grammatikailag írják le, a megnyilatkozás természetét is). Számos nyelvész és nyelvtudományi irányzat a szintaktikai kutatások területén összekeveri a mondatot és a megnyilatkozást, aminek az a következménye, hogy amikor a mondatot tanulmányozzák, tulajdonképpen a

mondat (mint nyelvi egység) és a megnyilatkozás (mint beszédkapcsolat egysége) sajátos *hibridjét* értik rajta. Az emberek, ha beszélgetnek, nem mondatokat mondanak egymásnak, nem is (szigorúan nyelvészeti értelemben vett) szavakat és szókapcsolatokat, hanem bizonyos megnyilatkozásokat, amelyek nyelvi egységekből – szavakból, szókapcsolatokból, mondatokból – épülnek föl. Az is lehetséges, hogy a megnyilatkozás egyetlen mondatból, egyetlen szóból, vagyis a nyelv egyetlen alapegységéből épül föl (kivált gyakori ez a párbeszéd replikái esetében), mindamellett ettől a nyelvi-lingvisztikai alapegység egyáltalán nem változik át a beszédérintkezés alapegységévé.

A beszédkapcsolat egységeként fölfogott megnyilatkozás elméleti kidolgozatlanágának az a következménye, hogy pontatlanná válik a mondat és a megnyilatkozás megkülönböztetése, sőt, még az is gyakran előfordul, hogy ez a megkülönböztetés teljesen elmarad. [END-p258]

De térjünk vissza a reális dialógushoz. Mint mondtuk, a dialógus a beszédkapcsolat legegyszerűbb és legklasszikusabb formája. A beszédalanyok (beszélők) váltakozása, mint a megnyilatkozás határainak meghatározó momentuma, a reális dialógusban figyelhető meg a legszemléletesebben. De az emberek közti beszédkapcsolat egyéb szféráiban, ideértve a bonyolult szervezettségű (tudományos és művészi) kulturális kapcsolatokat is, a megnyilatkozás határai ugyanilyenek.

A különféle tudományos és művészi műfajú, bonyolult fölépítésű alkotások, bármennyire különböznek is jellegükben a párbeszéd replikáitól, szintúgy a beszédérintkezés alapegységeinek tekinthetők: határaikat éppúgy a beszédalanyok váltakozása szabja meg, noha itt ezek a határok *külső* egyértelműségük megőrzésével sajátos belső határokká válnak, mivel egy beszédalany – az adott esetben a mű *szerezője* – itt saját egyéniségét fejezi ki a stílusban, a világlátásban, és általában a műalkotás összes mozzanatában. Az egyéniség művé tárgyiasult lenyomata jelöli ki azokat a különleges belső határokat, amelyek az adott művet elválasztják a többi műalkotástól, annak ellenére, hogy az adott kultúrközeg beszédkapcsolatainak folyamatában összefügg velük: e határok révén válik el az elődök minden olyan művétől, amelyek befolyásolták a szerzőt, mindazoktól a kortársi művektől, amelyek vele egy irányzathoz tartoznak, és mindazoktól, amelyek valamilyen szembenálló, a szerző adott műve által vitatott létjogosultságú irányzatot képviselnek stb.

A műalkotás, ugyanúgy, mint a dialógus replikája, a másik (mások) válaszreakciójára, aktív viszontmegértésére van ráhangolva, és ez az aktív, válaszoló megértés különböző formákat vehet föl; megnyilvánulhat az olvasók nevelő célzatú befolyásolásában, meggyőzésükben, kritikájuk kiprovokálásában, követésre és folytatásra való ösztönzésükben stb.; a mű válaszreakcióra hangoltsága határozza meg a többiek válaszolási helyzetét az adott kultúrközeget jellemző beszédkapcsolatok bonyolult feltételei között. A műalkotás a beszédkapcsolatok folyamatos láncolatának egyik szeme; ugyanúgy függ össze a többi, műalkotás gyanánt funkcionáló megnyilatkozással, ahogy a párbeszéd replikái egymással: éppen olyan szoros szálakkal kötődik azokhoz, amelyekre maga a felelet, mint azokhoz, amelyek reája felelnek; s ugyanakkor a dialógus replikáihoz hasonlóan az összes többi műalkotástól egy abszolút határ, a beszédalany megváltozása választja el.

Összegezve, a beszédalanyok váltakozása, amely a megnyilatkozásnak keretet ad és szilárd, biztos határokkal körülfogott megnyilatkozástömbként határolja el a vele kapcsolatban levő egyéb megnyilatkozásoktól, a megnyilatkozás mibenlétét konstituáló első olyan megkülönböztető ismérv, melynek segítségével a megnyilatkozást mint a beszédérintkezés alapegységét megkülönböztethetjük a nyelv

alapegységeitől. A második, alant tárgyalandó megkülönböztető jegy szervesen összefügg az elsővel. Ez a megnyilatkozás sajátos *befejezettsége*.

A megnyilatkozás befejezettsége mintegy a beszédalanyok váltakozásának belső megfelelője: a beszédalanyok változását az a körülmény váltja ki, hogy a beszélő elmondta (vagy leírta) *mindazt*, amit az adott pillanatban vagy az adott feltételek között mondani kívánt. Akár hallunk egy megnyilatkozást, akár olvasunk, mindig [END-p259] világosan érzékeljük, mikor van vége, mintha a beszélő ezt egy „dixi” kimondásával a tudomásunkra hozná. Az ilyen befejezettség azonban sajátos jelenség, különleges kritériumai vannak. A megnyilatkozás befejezettségének első és legfontosabb kritériuma az, hogy *már lehet rá válaszolni*, vagy pontosabban és általánosabban fogalmazva, válaszoló álláspontot foglalhatunk el vele szemben (például a megnyilatkozás egy parancs, amelyet végre lehet hajtani). Ennek a kritériumnak éppen úgy eleget tesz egy olyan röpké kérdés, hogy: „Mennyi az idő?” (válaszolni lehet rá), ahogy egy egészen köznapi kérdés, amelyet vagy teljesítünk, vagy nem teljesítünk, egy tudományos előadás, amivel egyetértünk vagy (akár részben, akár egészben) nem értünk egyet, egy regény, amit műegészsként méltányolhatunk. A megnyilatkozásnak valamiképpen okvetlenül befejezettnek kell lennie ahhoz, hogy mások reagálhassanak rá. Ehhez kevés, ha a megnyilatkozást *nyelvileg* megértjük. Egy tökéletesen érthető és befejezett mondat, amennyiben csupán mondat, nem pedig egyetlen mondatból álló megnyilatkozás, önmagában nem alkalmas arra, hogy válaszreakciót váltson ki: a megértés még *nem minden*. A *mindenhez*, vagyis a megnyilatkozás *egész* voltához szükséges többletet sem grammatikailag, sem az elvont fogalmiság síkján nem lehet meghatározni.

Ahhoz, hogy a megnyilatkozás befejezett egész legyen, s ezáltal lehetővé tegye a választ (vagy a válaszoló megértést), szükség van három, a megnyilatkozás szerves egészében teljesen összenőtt mozzanatra (vagy tényezőre): 1. a megnyilatkozás maradéktalanul feleljen meg tárgyi értelmének; 2. a beszélőnek legyen világos célja vagy szándéka; 3. legyenek meg a befejezéshez szükséges tipikus kompozicionális-műfaji formák.

Az egyszavas köznapi replikáktól a nagy terjedelmű, sokrétű tudományos vagy szépirodalmi művekig minden megnyilatkozásban megragadhatunk, fölfoghatunk, érzékelhetünk bizonyos *beszédcélt* vagy *beszédszándékot* a beszélő részéről, amely meghatározza az egész megnyilatkozást, mindenekelőtt annak terjedelmét és határait. Mintegy elképzeljük, hogy mit *akar* mondani a beszélő, mi pedig a beszélő szándékán vagy akaratán (ti. azon, amit annak gondoltunk) mérjük le, mennyiben befejezett a kérdéses megnyilatkozás. Ez a szándék határozza meg a tárgy kiválasztását (persze mindig a beszédkapcsolatok konkrétan adott feltételei között, szükségszerűen függve a korábbi megnyilatkozásoktól), valamint a tárgy határait és tárgyi-értelmi kitöltöttségét is. És persze meghatározza a megnyilatkozás műfajformájának a kiválasztását is (ez már a harmadik mozzanat, amelyre később még visszatérünk). A beszélő szándéka – a megnyilatkozás szubjektív mozzanata – elszakíthatatlan egységet alkot a megnyilatkozás objektív tárgyi-értelmi oldalával, megszabja az utóbbinak a határait, ezt a tárgyi-értelmi oldalt összekapcsolja valamilyen konkrét (egyedi) beszédhelyzettel, e helyzet sajátos egyéni körülményeivel, a benne résztvevő személyekkel, ezek régebbi állásfoglalásaival, megnyilatkozásaival. Ezért azok, akik közvetlenül szerepet játszanak a nyelvi érintkezésben, eligazodnak az adott beszédhelyzet körülményei és a korábbi megnyilatkozások között, könnyedén és gyorsan fölfogják, [END-p260] hogy a beszélő mire törekszik, mi a szándéka beszédével, és kezdettől fogva fokozatosan kibontakozó *egésznek* érzékelik a megnyilatkozást.

Lássuk most a harmadik, és egyben a számunkra legfontosabb mozzanatot, a megnyilatkozás *műfajának* állandó formáit. A beszélő mindenekelőtt *meghatározott beszédműfaj kiválasztásával* valósítja meg szándékait. E kiválasztás során az adott beszédközeg sajátosságai, a tárgyi-értelmi (tematikus) elgondolások, a konkrét beszédhelyzet, a benne részt vevő személyek összetétele stb. játsszák a meghatározó szerepet. A továbbiakban a beszélő szándéka, valamennyi egyéni és szubjektív elemével együtt, a választott műfajhoz idomul és alkalmazkodik, meghatározott műfajformában alakul tovább és bontakozik ki. Ezek a műfajok mindenekelőtt a mindennapi élőbeszéd változatos szféráiban, közöttük a legbizalmasabb és a legintimebb beszédközegekben is léteznek.

Ha beszélünk, mindig meghatározott beszédműfajokban beszélünk, vagyis összes megnyilatkozásunk bizonyos viszonylag állandó, tipikus *szerkezeti formákban ölt testet*. Gazdag szó- (és írás-)beli beszédműfaj-repertoár áll rendelkezésünkre. Noha a *gyakorlatban* ezeket a műfajokat magabiztosan és bátran használjuk, *elméletben* esetleg még a puszta létezésükről sincs tudomásunk. Úgy állunk ezzel, mint Molière Jourdain úrja, akinek sejtelve sem volt róla, hogy prózában beszél: beszéd közben úgy használjuk a legkülönbözőbb műfajokat, hogy közben még a létezésükről sem tudunk. Szavainkat még a legfölszabadultabb és legtökéletlenebb csevegés során is meghatározott műfajok formáiba öntjük, amelyek egyszer egészen sablonosak és szabványszerűek, másszor hajlékonyabbak, rugalmasabbak, tágabb teret engednek az alkotókedvnek (ugyanis a mindennapi beszédben is vannak olyan műfajok, amelyek kedveznek a teremtő képzetnek). Ezeket a beszédműfajokat majdnem ugyanúgy készen kapjuk, mint az anyanyelvet, amelyet szabadon beszélünk akkor is, ha soha nem tanultunk nyelvtant. Az anyanyelvet, annak szókészletét és grammatikai szerkezetét nem szótárakból és nyelvtankönyvekből sajátítjuk el, hanem azokból a konkrét megnyilatkozásokból, amelyeket az életben hallunk, és a környezetünkben található emberekkel élő beszédkapcsolatba kerülve reprodukálunk. A nyelv formáit csak mint megnyilatkozásoknak a formáit mindig ezekkel a formákkal együtt tanuljuk meg. A nyelvi formák és a megnyilatkozás tipikus formái, azaz a beszédműfajok együttesen és elválaszthatatlanul épülnek be tudatunkba és nyelvhasználatunkba. A beszéd megtanulása nem más, mint a megnyilatkozások felépítésének elsajátítása (ugyanis megnyilatkozásokban, nem pedig mondatokban vagy szavakban beszélünk). A beszédműfajok ugyanúgy építik fel beszédünket, mint a grammatikai (mondattani) formák. Megtanuljuk, beszédünket hogyan öntsük megfelelő műfajformákba, és amikor más beszédét halljuk, az első szó elhangzása után kitaláljuk a műfaját, nagyjából fölbecsüljük várható terjedelmét (vagyis hozzávetőleges hosszúságát a beszéd egészén belül), megállapítjuk, hogy milyen kompozíciós elv szerint épül föl, bemérjük, hogy előreláthatólag mikor ér véget, vagyis a kezdet kezdetétől a beszéd egészét érzékeljük, amely csak utóbb tagolódik, a beszéd folyamatában. Ha nem léteznének beszédműfajok és mi nem tudnánk velük élni, vagyis, ha nekünk kellene elsőnek kimó- [END-p261] dolnunk őket beszéd közben, s így minden megnyilatkozásunkat szabadon, műfaji előzmények nélkül volnánk kénytelenek megkonstruálni, a nyelvi érintkezés csaknem lehetetlenné válna.

Azok a műfajok, amelyek formát adnak beszédünknek, természetesen alapvetően különböznek a nyelvi formáktól mind állandóságuk, mind a beszélőre gyakorolt kényszerítő erejük (normativitásuk) tekintetében. Rugalmasabbak, alakíthatóbbak, szabadabbak, mint a nyelv formái. És éppen ezért a beszédműfajok roppant változatos képet mutatnak. A mindennapi életben leginkább elterjedt műfajok jelentős hányada annyira szabványosodott, hogy esetünkben a beszélő egyéni akarata mindössze a stílfaj kiválasztásában, és esetleg kifejező

intonálásában nyilvánul meg. Ilyenek például a mindennapi beszéd olyan műfajai, mint a legkülönfélébb üdvözlési, gratulációs, búcsúzási, jókívánságot kifejező formák, a másik egészsége, hogyléte felőli érdeklődések stb. Ezek a műfajok azért ennyire sokfélék, mert nagyon nagy különbségek vannak a beszédkapcsolat résztvevőinek egymáshoz viszonyított helyzetében, társadalmi szituációjában, személyes viszonyaiban stb.: léteznek e műfajoknak ünnepélyes, szigorúan hivatalos formái, familiáris – még hozzá különféle szintű familiáris – formái, és intim formái (amelyek nem azonosak a familiáris formákkal).⁵

E műfajok meghatározott hangnemet vonnak maguk után, tehát struktúrájuk immanensen tartalmaz bizonyos konkrét kifejező intonálási módot is. Jellemző rájuk, kivált az ide tartozó ünnepélyes, hivatalos műfajokra, hogy erősen sztereotipizálódtak, normativizálódtak. A beszélő szándéka bennük rendszerint a műfaj megválasztására és az expresszív intonáció felületi árnyalására korlátozódik (hangnemüket tekintve lehetnek semlegesek vagy tiszteletteljesebbek, konvencionálisabbak vagy szívből jövőbbek, örömtelibbek stb.), kifejezhetik a beszélő egyéni hangvételt (a beszélő érzelmi szándékát). Ám itt is tág tér van – mint a nyelvi érintkezésben mindenütt – a műfajok hangnemének átértékelésére, például az üdvözlési műfajformák a hivatalos hangnemből átvihetők a bizalmasabb hangnembe, azaz parodizáló, ironikus felhangot kaphatnak, vagy a beszélő – hasonló céllal – tudatosan is keverheti a különböző beszédközegekre jellemző műfajokat.

Az ilyen szabványosított műfajok mellett természetesen mindig léteztek és léteznek a beszédben szabadabb, az egyéni kreativitásnak tágabb teret nyújtó műfajok is: a mindennapi, a közösségi és az esztétikai vagy egyéb témákról folytatott társalgás műfajai, az „asztalközi” beszélgetés műfajai, a bensőséges baráti vagy családi kapcsolat szférájában zajló társalgás műfajai stb. (Az élő beszéd műfajairól ma sincs összefoglaló nomenklatúra, sőt, még az sem világos, mik lennének egy ilyen nomenklatúra elvi alapjai.) Ezek a műfajok többnyire kötetlenül, az egyén alkotó fantáziájától függően alakíthatók (akárcsak a szépirodalmi formák, mi több, vannak közöttük, amelyek még nagyobb mértékben hajlíthatók), azonban a műfajok alkotóan szabad alkalmazása nem jelentheti a műfaj újateremtését, ahhoz, hogy a műfajokat szabadon alkalmazzuk, először alaposan el kell sajátítani a használatuk szabályait.

Sok ember van, aki kitűnően ismeri ugyan a nyelvet, mégis, gyakorta úgy érzi, hogy egyes beszédközegben teljesen kiszolgáltatott, mivel a gyakorlatban nincsen [END-p262] tisztában e közegek műfajformáival. Sok ember a különböző kulturális területeken kitűnően tudja az odaillo beszédmodot, jó előadó, nagyszerű vitázó, otthonosan mozog, ha társadalmi kérdésekről van szó, ugyanakkor csak hallgat vagy sután szerepel a köznapi társalgásban. Ilyenkor nem arról van szó, hogy szegényes a szókinccse vagy rossz a stílusa e szó elvont értelmében; egyszerűen csak nincsen tisztában a köznapi társalgás műfajaival, csupán töredékesen élnek tudatában azok a megnyilatkozási formák, amelyek hozzásegíthetnék, hogy könnyedén, különösebb tudatosság nélkül alkalmazza azokat a kompozicionális és stilisztikai formákat, amelyek nélkül nem lehet tüstént meglelni a leginkább odaillo szót, a kezdés és a befejezés helyes formáit (ezekben a műfajokban a kompozíció nagyon egyszerű).

Minél behatóbban ismerjük a műfajokat, annál szabadabban tudjuk használni őket, annál sokrétűbben és világosabban fejezzük ki velük saját egyéniségünket (mármint azokban, amelyekben az lehetséges és szükséges), annál rugalmasabban és érzékenyebben tudjuk szavainkat hozzáidomítani az adott beszédhelyezethez, vagyis annál tökéletesebben, szabadabban tudjuk érvényesíteni közlési szándékunkat.

Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a beszélő sosem csupán az adott beszédközösség nyelvi formáit sajátítja el (értve ezen a szókincset és a grammatikai rendszert), hanem a rá nézve kötelező normatív megnyilatkozási formákat, vagyis a beszédműfajokat is: az utóbbiak legalább annyira nélkülözhetetlen feltételei a kölcsönös megértésnek, mint a nyelvi formák. A beszédműfajok, ha a nyelv formáival hasonlítjuk őket össze, sokkal változékonyabbak, rugalmasabbak, alakíthatóbbak, azonban ennek ellenére a beszélő egyénre mint norma hatnak, a beszélő tehát nem maga hozza létre, hanem elsajátítja őket. Éppen emiatt az egyedi megnyilatkozást, bármennyire egyéni és alkotó jellegű is, nem tekinthetjük nyelvi formák *teljesen szabad kombinációjának*, – ahogy például Saussure és számos követője tette – midőn a megnyilatkozással (*la parole*) mint merőben individuális aktussal szembeállította a nyelvi rendszert, azaz tisztán szociális, az egyénre nézve kényszerítő erejű rendszert.⁶

A legtöbb nyelvész, még ha elméletileg nem is tudatosítja, a gyakorlatban ugyanezen az állásponton van: a megnyilatkozásban mindössze a nyelvi (lexikai és grammatikai) formák individuális kombinációit látja és semmibe veszi azt a körülményt, hogy más normatív szabályok is működnek bennük.

A beszédműfajokkal mint a megnyilatkozás viszonylag állandó és normatív formáival szembeni érdektelenség azt eredményezi, hogy a nyelvészek, ahogy erre már utaltunk, összemossák a megnyilatkozás és a mondat fogalmát, ez pedig óhatatlanul elvezetett ahhoz a (valóban következetesen soha nem védelmeszt) állásponthoz, hogy beszédünk csak a számunkra adott állandó formákból, a mondatokból áll, és az, hogy hány ilyen egymással összefüggő mondatot mondunk egymás után és mikor fejezzük (végezzük) be sorukat, kizárólag a beszélő egyéni önkényétől vagy a mitikusán homályos „beszédfolyamat” szeszélyétől függ.

Holott amikor kiválasztunk valamilyen mondattípust, ezt sohasem az éppen aktuális egyetlen mondat céljaira választjuk ki, tehát nem annak végiggondolása alapján, amit ezzel a bizonyos mondattal ki akarunk fejezni; a helyénvaló mondattípus meg- [END-p263] választásakor mindig annak az *egész* megnyilatkozásnak a figyelembevételével járunk el, amely nyelvi képzeletünkben megjelenik, s amely választásunkat meghatározza. Beszéd közben az egész megnyilatkozás formájára vonatkozó elképzelésünk, tehát egy meghatározott beszédműfaj képzete irányít bennünket. Előfordulhat persze, hogy amikor végiggondoljuk, mit is akarunk kimondani egész megnyilatkozásunkkal, úgy találjuk, célunk megvalósításához elegendő egyetlen mondat, de ugyanígy előfordulhat az is, hogy úgy találjuk, közlendőinkhez mondatok sokaságára van szükség. Ezek típusait és kompozicionális kapcsolatait pedig a választott műfaj sugallja nekünk.

A nyelvészek alighanem azért nem fordítottak figyelmet a megnyilatkozás formáira, mert ezek kompozicionálisan és – még fokozottabban – terjedelmileg (a beszélés hosszúságát tekintve) végtelenül heterogének, éppen úgy lehetnek egyszavas replikák, mint nagyregények. Terjedelmileg igen tág határok között mozognak az élő beszéd műfajai is. Ez a körülmény keltette azt a benyomást, hogy a különböző beszédműfajok nem rendszerezhetők és meghatározatlanok mint a beszéd alapegységei.

Ez a magyarázata annak, hogy sok nyelvész (főleg a szintaxis kutatói) arra törekszenek, hogy olyan sajátos formákat találjanak, amelyek valamilyen köztes helyet foglalnak el a mondat és a megnyilatkozás között, egyfelől befejezettek, akár a megnyilatkozások, másfelől viszont összemérhetők, akár a mondatok. Az ilyen köztes formák szerepét például (KARCEVSKIJNÁL) a „frázisok”, (SAHMATOVNÁL) a „kommunikációs egységek stb. töltik be. Ezeket a fogalmakat a kutatók nem egyformán értelmezik, mivel a nyelv életében semmilyen meghatározott, szabatosan körvonalazható valóság nem felel meg nekik. Az így kitalált alapegységek művi és egyezményesek,

függetlenek a beszédalanyok váltakozásától, amely pedig minden eleven, reális beszédérintkezést alapvetően jellemez, ennek pedig az a következménye, hogy a nyelvi tevékenység összes szférájának tagolódását meghatározó leglényegesebb határok, a megnyilatkozások közti határok teljesen képlékenyekké válnak. Ezért (ennek következtében) megfoghatatlanná válik a megnyilatkozás, mint a beszédérintkezés igazi alapegysége befejezettségének a legfontosabb kritériuma, és ezzel együtt a megnyilatkozás alkalmatlanná válik arra, hogy a beszéd érintkezés többi résztvevőjéből aktív válaszreakciót váltson ki.

Fejtegetéseink e részének befejezését röviden a mondattal foglalkozunk (a mondat problémáját behatóbban munkánk összegező részében fogjuk tárgyalni).

A mondat, mint nyelvi egység, nem alkalmas arra, hogy közvetlenül meghatározza a beszélő aktív válaszreakcióját. Az egyes mondat erre csak abban az esetben válik képessé, ha önmagában teljes megnyilatkozás. Bármilyen mondatból válhat teljes megnyilatkozás, azonban ha azzá válik, akkor – mint ismeretes – számos olyan lényegbevágó nem grammatikai természetű tulajdonságra tesz szert, amelyek alapvetően megváltoztatják egész természetét. Éppen ez a körülmény okozza azt a különös szintaktikai eltévelyedést, hogy az egyes mondatot, kontextusából kiszakítva, rendszerint teljes megnyilatkozássá egészítik ki. Ennek eredményeképpen válik a mondat oly mértékig befejezetté, amely már lehetővé teszi a válaszreakciót. [END-p264]

A mondat, ugyanúgy, mint a szó, a nyelv jelentéssel rendelkező alapegysége. Ezért minden önmagában vett mondatot, például azt, hogy „Fölkelt a nap”, tökéletesen értünk, vagyis értjük nyelvi *jelentését*, a megnyilatkozáson belüli *lehetséges* szerepét. Viszont egy ilyen mondattal szemben mindaddig semmi módon nem kerülhetünk válaszoló helyzetbe, ameddig nem tudjuk, hogy a beszélő ezzel *mindazt* elmondta-e, amit mondani akart, hogy a beszélő előtt és ez után nem mondott-e másmilyen mondatokat is. Ha viszont mindent elmondott, akkor ez a mondat már nem is mondat, hanem teljes értékű megnyilatkozás, amely egyetlen mondatból áll: a beszédalany megváltozása áll előtte és utána, határait mind a két irányban ez szabja meg, és közvetlenül visszatükrözi a nyelven kívüli valóságot (helyzetet). Az ilyen megnyilatkozásra már felelni lehet.

Ám ha ezt a mondatot kontextus övezi, csak ebben a kontextusban kapja meg teljes *értelmét*, vagyis csak a megnyilatkozás egészébe ágyazottan lesz teljes értelművé, és felelni is csak az ilyen egész megnyilatkozásra lehet, amelyekben az adott mondat mindössze az egyik jelentéssel rendelkező elem. Az előbbi mondat elhangozhat például a következő megnyilatkozásban: „Fölkelt a nap. Ideje felkelni.” Az erre reagáló válaszoló megértés (vagy hangos válasz) pedig ilyesféle lehet: „Igen, már ideje”. De lehet ilyen is: „Fölkelt a nap. De még korán van. Alhatunk még”. A megnyilatkozás *értelme*, valamint a rá adott válaszreakció itt különbözni fognak egymástól. Ez a mondat, mint a környezetrajz eleme, része lehet művészi alkotásnak is. A válaszreakció – a művészi-ideologikus hatás és értékelés – az ilyen esetben csak a környezetrajz egészére vonatkozhat. Más műalkotás szövegekörnyezetében ugyanennek a mondatnak már jelképes jelentése lehet. A mondat minden ilyen esetben csupán a megnyilatkozás egészében kapja meg igazi jelentését, csak ebbe ágyazódva nyeri el végső értelmét.

Ha viszont ugyanez a mondat magában álló, befejezett megnyilatkozásként kerül elébünk, egész értelme attól fog függeni, hogy mi a konkrét beszédkörnyezet, amelyben elhangzik. Lehet például kérdésre adott válasz: „Fölkelt-e a nap?” (ahol a kérdésnek természetesen csak bizonyos, ezt indokló körülmények között van

értelme). A megnyilatkozás ilyenkor megerősít egy meghatározott tényt, alátámaszt valamilyen véleményt, ami egyaránt lehet igaz vagy téves, egyet is lehet vele érteni, meg nem is. Az *alakilag* affirmatív mondat csak egy adott megnyilatkozáson belül válik *tényleges* állítássá.

Az ilyen különálló mondatot elemezve általános az a gyakorlat, hogy valamilyen végletekig leegyszerűsített élethelyzetbe illesztve, mint teljes értékű, befejezett megnyilatkozást vizsgálják: a nap valóban fölkel, a beszélő tehát megállapítja: „Fölkelt a nap”, a beszélő látja, hogy a fű zöld, tehát kijelenti: „A fű zöld”. Nyilvánvaló, hogy itt teljesen üres „közlésekkel” állunk szemben, mégis a kutatók gyakorta úgy tekintik, mintha a mondat klasszikus esetei volnának. Holott a valóság az, hogy minden ilyen közlés *valakitől valakihez* irányul, mondja valaki, célja van vele valakinek, vagyis önmagában csak egyetlen láncszem valamilyen beszéd folyamat egészében, és valamilyen konkrét emberi életközegben. [END-p265]

A mondatnak akárcsak a szónak, van valamilyen befejezett jelentése és befejezett *grammatikai* formája, csak hogy a jelentésnek ez a befejezettsége jellegét tekintve absztrakt, – éppen ezért lehetnek olyan pontos körvonalai; ez a befejezettség mindössze egyetlen elemnek a befejezettsége, aminek semmi köze az egész megnyilatkozás teljességéhez. A mondat mint magában vett nyelvi egység, éppúgy mint a szó, nem feltételezi szerzőjének személyét. Nincs szerzője, éppúgy, ahogy a szótárból kiemelt szónak sincs, és csak akkor válik valamilyen személyes nézőpontot kifejező megnyilatkozássá ha egy konkrét beszédhelyzetben valamilyen konkrét beszélő mondja ki. Ez vezet át bennünket a megnyilatkozás egy újabb, harmadik sajátosságához, ahhoz a problémához, hogy milyen viszony áll fenn a megnyilatkozás és *maga a beszélő* (a megnyilatkozás „szerzője”), továbbá a megnyilatkozás és a beszédhelyzet többi résztvevője között.

Minden megnyilatkozás a beszéd folyamat egy láncszeme. Benne és általa a beszélő aktív álláspontja fejeződik ki valamilyen tárgyi vagy gondolati jelentéssel rendelkező szférában. Ezért a megnyilatkozásokat mindenekelőtt azzal jellemezhetjük, mi a konkrét tárgyi-gondolati tartalmuk. A nyelvi eszközök és a beszédműfaj megválasztását elsődlegesen az határozza meg, hogy mik a beszélő szubjektum (a „szerző”) szándékának (elgondolásának) tárgyi és gondolati tartalma. A megnyilatkozásban ez az első olyan mozzanat, amelyik a megnyilatkozás kompozicionális és stiláris jellegzetességeit megszabja.

A megnyilatkozás második, kompozíciót és stílust meghatározó eleme a megnyilatkozónak a tartalommal kapcsolatos *expresszivitásigénye*, az tehát, hogy a beszélő szubjektívan milyen értékelő érzelmekkel viszonyul megnyilatkozásának tárgyi és gondolati tartalmához. Bár a beszédkapcsolat a különböző szférában az expresszív elemnek más a jelentősége és a nyomatéka, mégis expresszív mozzanatok mindenütt föllelhetők: abszolút semleges megnyilatkozás elképzelhetetlen. Az, hogy a beszélő miként értékeli azt a tárgyat (bármilyen legyen az a tárgy), amiről beszél, szintén befolyásolja a megnyilatkozás grammatikai és lexikai formáinak a megválasztását. A megnyilatkozás stílusának egyéni voltát döntően ez az expresszív mozzanat határozza meg. A stilisztikában mindez általánosan tudott tény. Akadnak kutatók, akiknek olyannyira az, hogy a stílust kifejezetten a beszéd emocionális-értékelő elemének tekintik.

Am ugyanakkor nyitott a kérdés: a nyelv mint rendszer jelenségének tekinthetjük-e a beszéd expresszív mozzanatát? Beszélhetünk-e a nyelvi egységek, vagyis a szavak és a mondatok expresszív oldaláról? Erre csak kategorikus nemmel felelhetünk. A nyelvnek, mint rendszernek, kétségtelenül változatos lexikai, morfológiai, szintaktikai eszközök állnak rendelkezésére ahhoz, hogy a beszélők kifejezhessék vele, milyen érzelmekkel

viseltetnek azzal szemben, amiről beszélnek, hogyan értékelik ezt, csakhogyzek az eszközök – amennyiben valóban nyelvi eszközökként szemléljük őket – minden konkrét valóságos értékeléssel szemben *közömbösek*. A „kedveském” szóban becézést fejez ki az alapszó jelentése, mind pedig a képző, de ha csak így, önmagában, mint nyelvi egységet nézzük, éppúgy nem fejez ki értékelést, mint [END-p266] mondjuk a „távolság” szó. Mindössze nyelvi egység, amelyik alkalmas lehet arra, hogy értékelő érzelmi viszonyulást fejezzen ki, de önmagában nem utal semmilyen valóságra, s ahhoz, hogy valóban érzelmi viszonyt vagy értékelést fejezzen ki, a beszélőnek bizonyos konkrét megnyilatkozásban kell használnia. A szavaknak önmagukban nincs „szerzőjük”, önmagukban véve semmit nem értékelnek, – de bármely beszélő felhasználhatja őket a legkülönbözőbb, egymással akár szögesen ellentétes értékviszonyulás kifejezésére.

A mondat mint nyelvi egység magában véve szintúgy semleges, ebben a minőségben nincsen expresszív mozzanata. Expresszívvé csak akkor válik (pontosabban szólva, expresszív színezetet csak akkor kap), ha belép valamilyen konkrét megnyilatkozásba. Itt is fölléphet az előbbihez hasonló eltévelyedés. Ha azt mondjuk, „Meghalt”, nyilván bizonyos expresszivitást is tartalmaz ez a mondat. Hát még ha ilyen felkiáltó mondatba ütközünk: „Micsoda öröm!” Az ilyen jellegű mondatokat valójában teljes értékű megnyilatkozásként fogjuk fel, amelyekhez már tipikus szituáció, azaz meghatározott beszédműfaj kapcsolódik, ezért hordoznak meghatározott érzelmi töltést. Mint önmagukban vett mondatok semlegesek. Minden további nélkül elképzelhetünk olyan szöveggörnyezetet, ahol a „Meghalt” mondat jóleső, örvendező, vagy akár ujjongó érzelmmel társul. S éppígy a „Micsoda öröm!” mondat, ha olyan megnyilatkozás szöveggörnyezetében hangzik el, ami *ezt* teszi indokolttá, ironikusan vagy keserűn, szarkasztikusan fog hangzani.

A beszélő egyik eszköze, amellyel kifejezheti, miként érez aziránt a tárgy iránt, amiről beszél, vagy hogyan értékeli azt, a kifejező intonálás, ami jól kivehető minden élő beszédben.⁷

A kifejező intonálás a megnyilatkozás egyik fontos alkotóeleme. Ugyanakkor a nyelvben mint rendszerben, tehát a megnyilatkozásból kiemelt nyelvben nem létezik. Amennyiben csak *nyelvi egységekként* gondoljuk el őket, sem a szavaknak, sem a mondatoknak nem képezi részét a kifejező intonálás. Ha valamilyen különálló szót nyomatékosító intonációval – akármilyen – ejtünk ki, akkor ez többé már nem szó, hanem egyszavas teljes megnyilatkozás (amelyet esetleg fölösleges volna egész mondattá kibővíteni). Vannak a beszédben széles körben elterjedt, sztereotipizálódott értékelő megnyilatkozástípusok – azaz értékelést kifejező beszédműfajok – amelyek dicséretet, jóváhagyást, lelkesedést, rosszallást, szidást fejeznek ki: „Nagyszerű!” „Derék dolog!” „Elbűvölő!” „Gyalázat!” „Galádság!” „Hatökör!” stb. Vannak, szavak, amik bizonyos társadalmi és politikai élet bizonyos körülményei között különleges nyomatékot kapnak, expresszív fölkiáltó megnyilatkozásokká válnak pl.: „Béke!” „Szabadság!” stb. (Ezek sajátos társadalmi-politikai beszédműfajoknak tekinthetők.) Meghatározott szituációban mély expresszív töltést kaphat egy-egy fölkiáltó módon kiejtett szó is: „Tenger! Tenger!” (amikor Xenophonnál tízezer görög kiáltott így föl egyszerre).

Ezekben az esetekben az egyes szavakat nem mint nyelvi egységeket használjuk, s nem is e szavak *jelentése* játssza számunkra a fő szerepet, hanem ilyenkor befejezett megnyilatkozásokkal és azok *konkrét értelmével*, vagyis az adott megnyilatkozás [END-p267] tartalmával van dolgunk; a szó jelentése itt egy adott valóságos élethelyzetre, a beszédkapcsolat meghatározott konkrét körülményeire vonatkozik. Ezért ilyenkor nem egyszerűen megértjük az adott szónak mint nyelvi egységnek a jelentését, hanem tevőlegesen állást is foglalunk ezzel

a jelentéssel szemben (alátámasztjuk, egyetértünk vagy vitatkozunk vele, valamilyen cselekedetre hívó szónak fogjuk föl stb.). A kifejező intonálás tehát nem a szóhoz, hanem a megnyilatkozáshoz tartozik. Mindamellet nagyon nehéz szakítani azzal a meggyőződéssel, hogy a nyelv minden szavának önmagában van vagy lehet valamilyen „érzelmi felhangja”, „emocionális színezete”, „értékmozzanata”, „stílusudvara” stb., amiből az következik, hogy az expresszív intonáció a szónak mint olyannak a tartozéka. Elvégre – gondolhatnánk –, amikor megnyilatkozásunkhoz bizonyos szavakat kiválasztunk, ezt arra figyelve tesszük, hogy mi ezeknek a szavaknak az érzelmi felhangja: olyan szavakat válogatunk össze, amelyeknek a hangfekvése megfelel megnyilatkozásunk expresszív tartalmának, és kizár minden más expresszív tartalmat. Így fogják föl a szavak kiválasztásának módszerét a költők, s eszerint értelmezi ezt a folyamatot a stilisztika is (vö. Peskovszkij „stilisztikai kísérletével”).

Az igazság mégsem ez. Itt is a fentiekben már vázolt eltévelyedésnek vagyunk tanúi. Amikor szavainkat megválogatjuk,⁸ mindig a képzeletünkben élő teljes megnyilatkozásból indulunk ki, ez az elképzelt, kifejezni óhajtott egész viszont mindig expresszív, és expresszivitását (pontosabban a mi expresszív szándékunkat) vetíti rá azokra a szavakra, amelyeket kiválasztunk, vagyis az egész expresszivitása mintegy átragad az egyes szavakra. Amikor egyes szavakat a jelentésük szerint kiválogatunk, ezek önmagukban még nem expresszívek, mindössze lehetőségként van meg bennük, hogy amennyiben más szavakkal összekapcsolódnak a beszédben – tehát megnyilatkozásuk egészében –, expresszív célok szolgálatára is alkalmassá válnak. A semleges szójelentés csupán bizonyos reális valóságban, meghatározott beszédhelyzetekben bontja ki expresszív lehetőségeit. Amikor valaki megnyilatkozik, éppen ez történik. Ismételjük, az expresszivitás szikrája csak attól pattan ki, ha a nyelvi jelentés valamilyen konkrét valóságra vonatkozik, bizonyos realitással lép kapcsolatba, az expresszivitás nincs jelen sem a nyelvben mint rendszerben, sem a rajtunk kívüli tárgyi valóságban.

Tehát az érzelem, az értékelés, az expresszivitás nem sajátja a nyelv szavainak, hanem akkor jönnek létre, amikor a beszélő valamilyen konkrét megnyilatkozásban használja a szavakat. A *szó jelentése* önmagában véve (vagyis a reális valóságról leválasztva), mint mondtuk korábban, érzelmileg semleges. Vannak ugyan szavak, amelyek kifejezetten valamilyen érzelmet vagy értékelést jelölnek, például: „öröm”, „bánat”, „gyönyörű”, „jókedvű”, „szomorú” stb. De érzelmi tekintetben ezek a jelentések ugyanúgy semlegesek, mint akármilyen szójelentés. Expresszív színezetet csak a megnyilatkozásokban kaphatnak, ám ez a színezet nem az önmagában vett, elvontan fölfogott jelentésük mozzanata. Például, ha azt mondjuk: „Most nekem minden öröm keserű”, az „öröm” szót olyan módon intonáljuk, hogy ezzel mintegy fölfüggesztjük a jelentését. [END-p268]

De a kérdést ezzel még távolról sem merítettük ki. Amikor megnyilatkozásunkhoz bizonyos szavakat válogatunk össze, cseppet sem biztos, hogy a nyelvi rendszerből a maguk semleges, *szótári* jelentésével emeljük ki őket. Sokkal inkább más *megnyilatkozásokból* választjuk őket ki, többnyire olyanokból, amelyeknek műfaja rokon azzal, amiben beszélni szándékozunk, vagyis amelyek témájukban, kompozíciójukban, stílusukban hasonlítanak az általunk elképzelt megnyilatkozáshoz; vagyis az egyes szavakat eleve műfaji sajátosságaik szerint választjuk ki. A beszédműfaj nem a nyelvnek, hanem jellegzetesen a megnyilatkozásnak a formája, e műfaji mivoltában hordoz bizonyos tipikus, az adott műfajra jellemző expressziót is. A szó a beszédműfaj elemeként bizonyos jellegzetes expresszív értelmet kap. A műfajok tipikus beszédhelyzeteknek felelnek meg, tipikus témákhoz kötődnek, ennek következtében pedig meghatározott *szójelentés*-kapcsolatokkal és bizonyos konkrét,

tipikus élethelyzetekkel függenek össze. Ettől alakulnak ki azok a tipikus expresszív jelentéselemek, amik mintegy rárétegződnek a szavakra. Ez a műfajra jellemző tipikus expresszív elem nem a szavakhoz mint nyelvi egységekhez tartozik, nem a szavak jelentésének része, hanem azt tükrözik, milyen kapcsolatban van az adott szó jelentése a beszédműfajjal, vagyis a tipikus megnyilatkozásokkal. Ennek a tipikus expresszív elemnek és a neki megfelelő tipikus intonálási módnak nincsen olyan kötelező érvénye, amely a nyelv formáit jellemzi. Ez a műfaji normativitás kötetlenebb jellegű. Az előbbi példában – „Most nekem minden öröm keserű” – az *öröm* szó expresszív felhangja, amit a szövegkörnyezet kölcsönöz neki, nem jellegzetes tartozéka magának a szónak. A beszédműfajok szerföltött alkalmasak rá, hogy a szavak jelentésének hangsúlyait megváltoztassák, például azt, ami önmagában valami szomorú dolgot jelent, mókázó, tréfás hangfekvésbe helyezték át, azonban ami ilyenkor létrejön, az valami – az eredeti szójelentéshez viszonyított – újdonság (például mulatságos sírfőirat, mint sajátos műfaj).

Az ilyen tipikus (műfaji) expresszivitást fölfoghatjuk úgy, mint a szó afféle „stiláris holdudvarát”, de ez a „holdudvar” sosem a szóból mint nyelvi egységből sugárzik ki, hanem fényét attól a műfajtól kapja, amelyikben az adott szó általában elő szokott fordulni, vagyis a szó fényköre voltaképpen a műfaji egészből sugárzik szét.

A szó műfaji expresszivitása – s így a műfajra visszautaló expresszív intonálása – személytelen, ugyanúgy, ahogy személytelenek a beszédműfajok is, mivel ezek az individuális megnyilatkozások tipikus formái, de nem maguk a megnyilatkozások.

A szavaknak nincs „szerzőjük”, de ugyanakkor a nyelv szavait mindig meghatározott egyéni megnyilatkozásokban halljuk, konkrét egyedi alkotásokban olvassuk, s itt már nem csupán tipikus, hanem többé-kevésbé jól kivehető (a műfajtól függő) egyéni kifejező erejük, bizonyos ismételtelenül egyedi megnyilatkozási kontextusuk is van.

A nyelv szavainak semleges szótári jelentései teszik lehetővé, hogy mindazok, akik az adott nyelvet beszélnek, közösen birtokolhassák és megérthessék őket, ámde a szavakat az eleven nyelvi érintkezés folyamatában mindig egy adott egyéni kontextusban használjuk. Ezért mondhatjuk, hogy a beszélő szempontjából minden szónak [END-p269] három vetülete van: az elsőben úgy jelenik meg, mint a nyelv semleges, senkihez sem tartozó szava, a másodikban mint *más* emberek idegen szava, amit idegen megnyilatkozások jelentésárnyalatai töltenek ki, s végül, mint az *én* saját szavam, mivel mihelyt a szót én használom egy meghatározott szituációban és valamilyen konkrét céllal, expresszivitását már az határozza meg, amit én akarok vele kifejezni. A két utóbbi vetületben a szavaknak van expresszivitásuk, azonban újfent hangsúlyozzuk, hogy ez az expresszivitás nem magából a szóból ered, hanem azon a ponton jön létre, ahol a szó és a valóság valamilyen reális helyzetben érintkeznek egymással, ez pedig az egyéni megnyilatkozásban valósul meg. A szó ebben az esetben valamilyen személy (tekintély, író, tudós, apa, anya, barát, tanító stb.) értékelő állásfoglalását fejezi ki, mint a megnyilatkozás rövidített jele.

Minden korban, minden társadalmi rétegben, minden családi mikrovilágban, az ismerősök és barátok minden körében, ahol az egyes ember felnő és él, vannak tekintélyek, akik a megnyilatkozások alaphangját megszabják, vannak olyan művészi, tudományos vagy publicisztikai művek, amikre az emberek támaszkodnak és hivatkoznak, amiket idéznek, utánoznak, követnek. Minden korszakban, az emberi élet és tevékenység minden területén vannak hagyományok, amelyek nyelvi köntösben fejeződnek ki és öröklődnek nemzedékről

nemzedékre, s amelyeket műalkotások, megnyilatkozások, bölcs mondások stb. foglalata véd az időtől. Mindig léteznek az éppen adott kor „szellemi törvénytevőinek” vezérlő eszméit aktuális feladatait, jelszavait stb. verbálisan kifejező beszédformák. Nem is szólva arról, hogy minden kornak megvannak azok a tankönyvi alappéldái, amelyeken a gyerekeket megtanítják anyanyelvükre, s amelyek természetesen mindig expresszív töltésűek.

Éppen ezért minden ember beszédtudása úgy fejlődik és alakul, hogy szüntelenül, állandóan más egyének idegen megnyilatkozásaival érintkezik. Ezt a folyamatot jellemezhetjük úgy is, hogy a beszélő egyén többé-kevésbé alkotó módon – *idegen* beszédmódokat (tehát nem a nyelv szavait) sajátít el. Beszédünk, vagyis összes megnyilatkozásunk (ide értve a műalkotásokat is) tele van idegen szavakkal, amelyek idegenség-foka vagy a sajátá válása, tudatossága és körülhatároltsága egymástól sokban különbözik. Ezek az idegen szavak magukkal hozzák expresszivitásukat, értékszínzetüket is, s az egyén ezeket önmagukhoz igazítva sajátítja el, dolgozza föl, hangszereli át.

Az egyes szavak expresszivitása tehát nem maguknak a szavaknak mint a nyelv egységeinek a tulajdonsága, s nem is magyarázható meg ezeknek a szavaknak a jelentéseiből. Az expresszivitás vagy a beszédműfajra tipikusan jellemző expresszivitás, vagy egy másik egyén idegen expresszivitásából kerül át a saját beszédbe, amely a szót valamilyen kiteljesedett idegen valóságértékelés saját beszédünkbe applikált képviselőjévé teszi.

Ugyanez a helyzet a mondattal mint nyelvi egységgel: a mondatnak önmagában szintúgy nincsen expresszivitása. Erről a jelen fejezet elején már szóltunk. Az ott mondottakat csak néhány kiegészítő megjegyzéssel kell bővítenünk. Vannak olyan mondat típusok, amelyre általában mintha meghatározott műfaj típusokhoz tartozó [END-p270] teljes megnyilatkozások volnának. Ilyenek például a kérdő, felkiáltó és a felszólító mondatok. Emellett van igen sok olyan közbeszédbeli vagy szaknyelvi beszédműfaj (például a katonai vezényszavak, a munkautasítások), amelyeket rendszerint a megfelelő típusba tartozó egyetlen mondattal szokás kifejezni. Az ebbe a típusba tartozó mondatok viszonylag ritkán fordulnak elő részletesen kifejtett megnyilatkozások összefüggő kontextusában. Így amikor az ebbe a típusba tartozó mondatok (bekerülnek) valamilyen összefüggően kifejtett szöveggörnyezetbe, szembeszökően kiválnak annak egészéből, és tendenciaszerűen mintegy arra törekednek, hogy a megnyilatkozásnak vagy első, vagy utolsó mondata legyenek (vagy rajta belül viszonylag önálló helyet foglaljanak el).⁹

Az ilyen mondat típusok a mi problémánk szempontjából különösen érdekesek, ezért később még visszatérünk rájuk. Itt egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy az e típusba tartozó mondatok nagyon erősen össze vannak nőve műfaji expresszivitásukkal, ugyanakkor igen nyitottak egyéni expresszív felhangok irányába is. Az ilyen mondatoknak jelentős szerepük volt annak a felfogásnak a megszilárdulásában, hogy a mondatoknak önmagukban is expresszív töltésük van.

Még egy megjegyzés. A mondatnak mint nyelvi egységnek az intonációja sajátosan grammatikai, nem pedig expresszív természetű. Mit tekinthetünk kifejezetten grammatikai intonálásnak? A mondatot befejező, értelmező, tagoló, a felsorolást kifejező stb. intonációkat. Különleges helyet foglal el az elbeszélő, a kérdő, a fölkiáltó és a fölszólító intonálás: ezekben mintegy keresztezi egymást a grammatikai és a műfaji intonáció (de ez még nem expresszív intonáció a szó valódi értelmében). A mondat csak a megnyilatkozás egészében kapja meg

expresszív intonációját. Amikor elemzés céljából példamondatot választunk, rendszerint valamilyen tipikus intonációt gondolunk hozzá, amelytől az befejezett megnyilatkozásnak tetszik (ha a példamondatot valamilyen konkrét szövegből választjuk ki, természetesen e szöveg expresszivitásának megfelelően intonáljuk).

Az expresszív mozzanat tehát a megnyilatkozás alkotóeleme. A nyelvi rendszernek megvannak azok a nélkülözhetetlen formái (nyelvi eszközei), amelyekkel expresszivitást lehet kifejezni, de maga a nyelv és annak jelentő egységei – a szavak és a mondatok – természetük szerint semlegesek, nem expresszívek. Ezért bármilyen értékelés, bármilyen – akár a legellentétebb – egyéni hozzáállás kifejezésére is alkalmasak.

Összegezve a fentieket, a megnyilatkozást, a megnyilatkozás stílusát és kompozícióját annak tárgyi-gondolati mozzanata, valamint expresszív alkotóeleme – tehát a beszélőnek a megnyilatkozás tárgyi-gondolati tartalmával szembeni viszonya – együttesen határozzák meg. A hagyományos stilisztika semmiféle harmadik meghatározó mozzanatot nem ismer. A megnyilatkozás stílusának meghatározójaként csak a következő tényezőkkel vet számot: a nyelv rendszerével, a beszéd tárgyával és a beszélőnek e tárgyhoz fűződő viszonyával. A nyelvi eszközök megválasztását az általánosan elfogadott stilisztika koncepciója szerint csupán tárgyi-értelmi és expresszív szempontok szabják meg. Ezek határozzák meg mind az irányzatok, [END-p271] mind az egyes emberek beszédstílusát is. Az uralkodó fölfogás szerint a megnyilatkozást, annak stílusát és fölépítését egyfelől a beszélő, a beszélő világszemlélete, értékreferenciái, érzelmei, másfelől beszédének tárgya és a nyelv (a nyelvi eszközök) rendszere határozza meg.

Holott a helyzet a valóságban jóval bonyolultabb. Minden konkrét megnyilatkozás egy adott életszférához tartozó beszéd folyamatnak egy láncszeme. A megnyilatkozás határai ott vannak, ahol megváltozik a beszéd alanya. A megnyilatkozások nem érintetlenek egymástól, nem állnak önmagukban, hanem tudják egymást és kölcsönösen belejátszanak egymásba. Jellegüket az ilyen egymásba játszások határozzák meg. Minden megnyilatkozásban megszólal azoknak a megnyilatkozásoknak a visszhangja, amelyekkel a beszéd folyamat adott szférájában kapcsolatban áll. Ezért a legfontosabb, hogy minden megnyilatkozásra úgy tekintünk, mint az adott beszéd-szféra korábbi megnyilatkozásaira adott *válaszokra* (a „válasz” szót itt a legtágabb értelemben kell fölfogni): minden megnyilatkozás az előtte levőket cáfolja vagy erősíti meg, egészíti ki vagy veszi alapul, ismerteknek tételezi föl őket – vagyis valamiképp számol velük. Elvégre a megnyilatkozás mindig valamilyen *meghatározott* pozíció kifejezése az adott beszéd-közegben, az adott kérdéssel, az adott problémával stb. kapcsolatban. Márpedig saját álláspontot kifejezni a más álláspontokra való tekintet nélkül nem lehet. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy minden megnyilatkozás számos válaszreakciót tartalmaz a beszéd folyamat adott szférájában a nyelvi érintkezés elhangzó megnyilatkozásokra. Ezek a reakciók, formáikat tekintve, sokfélék lehetnek: van úgy, hogy az idegen megnyilatkozások közvetlenül átlépnek a megnyilatkozás kontextusába, máskor csak egyes szavaikkal vagy mondataikkal történik ugyanaz, s ilyenkor ezek a szavak és mondatok mintegy képviselik az őket magukban foglaló eredeti megnyilatkozások egészét. Mind a teljes megnyilatkozások, mind pedig az egyes szavak megőrizhetik eredeti expresszivitásukat, de hangsúlyaik át is rendeződhetnek (ironikus, fölháborodott, áhítatos, stb. színezetet kapnak); az idegen megnyilatkozásokat az átértelmezettség különböző fokain lehet reprodukálni: lehet egyszerűen utalni rájuk, mintegy föltételezve, hogy a beszélgető partner is jól ismeri őket, máskor elég, ha hallgatólagosan ismertnek tételezi föl őket a beszélő, vagy csak saját beszédének expresszív intonálásával, a nyelvi eszközök és az intonáció ugyanazon tárgyra

vonatkozó idegen megnyilatkozásokból ismert megválasztásával jelzi, hogy rájuk reagál. Ez utóbbi eset tipikus, és egyben lényeges megnyilatkozásunk intonációját igen gyakran nem – sokszor pedig egyáltalán nem – e megnyilatkozás tárgyi-értelmi tartalma, hanem az ugyanarra a témára vonatkozó olyan megnyilatkozások határozzák meg, amelyekre mintegy válaszolunk, amelyekkel vitába szállunk; ezek határozzák meg azt is, hogy melyik mozzanatot hangsúlyozzuk, melyiket ismételjük, milyen feltűnőbb (vagy esetleg eredetileg nem hangsúlyozott) kifejezéseket emeljük ki, miket mondjunk kihívó vagy éppen engedékeny) tónusban, stb. A megnyilatkozás expresszivitását soha nem érthetjük és magyarázhatjuk meg teljességgel, ha csupán tárgyi-értelmi tartalmára figyelünk. A megnyilatkozás expresszivitása többé-kevésbé *felelet*, vagyis kifejezi, hogyan vi- [END-p272] szonyul a beszélő az idegen megnyilatkozásokhoz, s nem csupán azt, mi a beszélő viszonya saját megnyilatkozásának a tárgyhöz.¹⁰

A megnyilatkozást kitöltő válaszreakciók formái roppant sokfélék, ennek ellenére külön kutatásoknak mindeddig nem váltak tárgyaivá. Ezek a formák természetesen módfelett sok alfajra oszthatók, mivel igen sokféle szférára terjed ki az emberi tevékenység és az élet is, amely egyben megannyi eltérő beszédkapcsolatot is jelent. Legyen a megnyilatkozás akármilyen monologikus (például valamilyen tudományos vagy filozófiai mű), akármennyire egyetlen tárgyra összpontosuljon benne minden, bizonyos fokig akkor is válasz lesz arra, amit az adott tárgyról, az adott kérdéstről korábban már mondtak, még akkor is, ha ez a válasz-jelleg semmiféle külső eszközzel sem fejeződik ki: ilyenkor az értelem, a kifejezés, a stílus felhangjaiban, a kompozíció némely árnyalatában nyilvánul meg. Minden megnyilatkozás telítve van megannyi *dialogikus felhanggal*, amelyek figyelmen kívül hagyása esetében a megnyilatkozás stílusa teljességgel sosem érthető meg. Hiszen gondolkodásunk, legyen az akár filozófiai, akár tudományos, akár művészi gondolkodás, szintén az idegen gondolatokkal folytatott harcban keletkezik és formálódik, ez pedig óhatatlanul nyomot hagy saját gondolataink nyelvi kifejezésének a formáin is.

Az idegen megnyilatkozások és az egyes idegen szavak, amelyeket mint idegeneket tudatosítunk és választunk ki, saját megnyilatkozásunk alkotóelemei közé kerülve magukkal hoznak valamit, ami a nyelvnek mint rendszernek, s ezen belül a mondatnak a szemszögéből irracionálisnak tűnik. A saját megnyilatkozásba beemelt idegen beszédelemek és a megnyilatkozást alkotó többi – saját – szó közötti kölcsön-viszony nem felel meg semmiféle szintaktikai viszonyoknak sem az egyszerű, sem az összetett szintaktikai egészen belül, s éppígy nem felel meg egyetlen megnyilatkozás azon tárgyi-értelmi összefüggéseknek sem, amik között grammatikailag nincsen kapcsolat. Viszont ezek a viszonyok mégis analógok (de persze nem azonosak) a dialógus replikái közti viszonyokkal. Az idegen szó határait jelző intonáció (írott beszédben jelölése idézőjelekkel történik) egészen különleges jelenség: a *beszédalanyok megváltozásának* beemelése a megnyilatkozás bensejébe. A *határok*, amelyeket a beszédsubjektumok megváltozása idéz elő, e beemelés után halványabbak és jellegükben sajátosak: a beszélő expresszív szándéka áthatol rajtuk, kiterjeszkedik az idegen szavakra is, s ezáltal lehetővé válik, hogy azokat ironikusan, lelkesülten, együttérzően, áhítatosan adjuk vissza (a beszédben ezt az expresszív intonálással fejezzük ki, a leírt beszédben pedig minden nehézség nélkül érzékeljük és tapintjuk ki, mivel itt az idegen beszéd kezdetét és végét, s ezzel az éppen megfelelő expressziót jelzi a körülötte levő szövegkörnyezet vagy a nyelvben ki nem fejezett beszédhelyzet). Az idegen beszédnek tehát kétszólamú expresszivitása van: az egyik az, amelyik a sajátja, tehát idegen, a másik pedig az idegen szólamot befogadó megnyilatkozás

expresszivitása. Az egész itt leírt jelenség a legfeltűnőbbben ott figyelhető meg, ahol az idegen beszéd (még ha csak egyetlen szó is, amely a teljes megnyilatkozás jogán lép fel) nyíltan ilyenként jelenik meg, és egyértelműen (idézőjelekkel) jelezve is van: a beszédalanyok váltakozása és a köztük levő dialogikus viszony itt hallik a legnyilvánvalóbban. Ám ha akármilyen megnyilatkozást behatóbban tanulmányozunk, azt tapasztaljuk, hogy a konkrét beszéd folyamatban mindig különböző idegenség fokú félig vagy teljesen burkolt idegen beszédelemek sora van jelen. Ezért azt mondhatjuk, hogy a megnyilatkozást a beszédalanyok váltakozásának és a dialogikus felhangoknak a távoli, alig hallható hangbarázdái mintázzák, ezeket azonban az adott megnyilatkozások egészének a határai önálló érvényességüktől megfosztják és teljesen a beszélő kifejezési szándékának vetik alá. A megnyilatkozás, ha nem izoláltan, s nem csak szerzőjéhez (a beszélőhöz) és viszonyában nézzük, hanem mint a beszéd folyamat egy láncszemét, amely mindig összefügg más megnyilatkozásokkal, igen bonyolult, sokrétű jelenség (s összefüggései más megnyilatkozásokkal nem verbálisan – a kompozíció és a stílus szintjén – hanem csak tárgyi-gondolati síkon érhetők tetten).

Minden egyes megnyilatkozás a beszédkapcsolatok egy láncszeme. Jól kivehető határokkal rendelkezik, amelyeket a beszédalanyok (a beszélő személyek) megváltozása határoz meg, ugyanakkor a megnyilatkozás ezeken a határokon belül – Leibniz monaszához hasonlóan – tükrözi az egész beszéd folyamatot, az idegen megnyilatkozásokat éppúgy, mint az egymást követő megnyilatkozások láncolatának korábbi szemeit (alkalmanként csak a legközelebbieket, máskor – így a kulturális érintkezésben – a tőle távolra esőket is).

A beszélő, beszéljen bármilyen tárgyról, akármilyen is ez a tárgy, az éppen adott megnyilatkozásban sohasem elsőnek teszi ezt a tárgyat beszéd tárgyává, és sohasem ő, a beszélő az első, aki erről a tárgyról szót ejt. A tárgy, hogy így fejezzük ki magunkat, már előzetesen körül van beszélve, meg van vitatva, már korábban eltérő értékelések céltáblája volt, így olyan pontnak is fölfogható, amelyen különféle megközelítések, világfelfogások, gondolati irányok keresztezik egymást, vagy válnak el egymástól. Egyetlen beszélő sem azonosítható a bibliai Ádámmal, akinek csupán szűzi, minden megnevezéstől érintetlen, s ezért először megnevezendő tárgyakkal van dolga. Mégis, azok a leegyszerűsítő elképzelések, amelyek a kommunikáció lényegét a mondat logikai-pszichológiai alapjában látják, a mitikus Ádámot juttatják eszünkbe. Ebben a megvilágításban a beszélő lelkében két képzet kapcsolódik össze (vagy fordítva, egy bonyolult képzet bomlik le két egyszerűre), s a beszélő ennek következtében ilyen mondatokat mond: „Ragyog a nap”, „A fű zöld”, „Én ülök” stb. Ilyen mondatok nyilván lehetségesek, de vagy csak úgy, hogy indokolttá és értelmessé teszi őket az az egész megnyilatkozás, amelyen keresztül a beszédkapcsolat folyamatához illeszkednek (például egy dialógus replikái, tudományos ismeretterjesztő cikk elemei, órát tartó tanár szavai stb.), vagy – amennyiben önmagukban befejezett megnyilatkozások – indokolttá teszi őket az a beszédhelyzet, ami bekapcsolja őket a beszéd folyamat egészébe. A valóságban, s ezt nem árt újra ismételni, a megnyilatkozások saját tárgyukon kívül mindig egyben válaszok is (e szó legtágabb értelmében) valamilyen formában az előtte elhangzott idegen megnyilatkozásokra. Egyetlen beszélő ember sem Ádám, ezért beszédének tárgya olyan beszélőpartnerek nézetei (valamilyen mindennapi társalgásban vagy vitában) találkoznak egymással, vagy ahol [END-p274] eltérő megközelítések, világfelfogások, irányzatok, elméletek stb. csapnak össze (a kulturális érintkezés közegében). A világnézetek, az irányzatok, a nézőpontok, a vélekedések mindig kifejeződnek a beszédben. Még hozzá idegen beszédként (amely formailag egyaránt lehet személyes vagy személytelen beszéd), s ez elkerülhetetlenül tükröződik a megnyilatkozásban is.

A beszélő, ha megnyilatkozik, sosem csak arra gondol, amiről beszél, hanem arra is, hogy az adott tárgyról mit mondtak mások öelőtte. Ha viszont így van, az idegen megnyilatkozásra vonatkozó leghalványabb utalás is dialogikussá teszi a beszédet, ezt viszont egyetlen tisztán tárgyi természetű téma sem kölcsönözheti a beszédnek. Az idegen szóhoz való viszony alapvetően más, mint a tárgyhoz fűződő viszony, noha mindig együtt jár az utóbbival. Még egyszer ismételjük: minden megnyilatkozás a nyelvi érintkezés egészének láncszeme, s mint ilyen, nem választható el az őt megelőző megnyilatkozások láncolatától, amely mind külsőleg, mind belsőleg meghatározza oly módon, hogy közvetlen válaszreakciókat és dialogikus visszhangokat hív életre benne.

De a megnyilatkozásra nem csak azok a más megnyilatkozások hatnak, amelyek a beszéd folyamatban megelőzik, hanem azok is, amelyek csak utána következnek. Amikor a beszélő kiejt valamilyen megnyilatkozást, ezek természetesen még nem léteznek. Ám a megnyilatkozást kezdettől fogva befolyásolják azok a lehetséges válaszok, amelyek kedvéért a beszélő lényegében megnyilatkozik. Azoknak az idegen alanyoknak a szerepe, akikhez a megnyilatkozó szólni akar, mint már ismeretes, kivételesen fontos. Ahogy erről korábban már szóltunk, ezek az idegen alanyok, akiknek a számára a gondolat először ölti valóban a gondolat alakját (és csak ezáltal válik a maguk számára is gondolattá), sohasem passzív hallgatói beszédünknek, hanem a beszéd folyamat aktív résztvevői. A beszélő az első pillanattól fogva feleletet, aktív válasz-reakciót kifejező megértést vár tőlük. Minden megnyilatkozás úgy alakul ki, hogy mintegy elébe megy ezeknek a lehetséges válaszoknak.

A megnyilatkozás lényeges (konstitutív) ismérve, hogy mindig *valakihez* szól mindig *címzettje* van. A nyelv jelentő egységeitől a szavaktól és a mondatoktól eltérően – minthogy ezek személytelenek, nincsen se alanyuk, se címzettjük – a megnyilatkozásnak mindig van „szerzője” (s így expresszivitása, amiről már beszéltünk), valamint címzettje. Ez a címzett lehet akár mindennapi társalgó partner, akár a kulturális érintkezés valamely sajátos területét művelő és értő emberek körülhatárolható közössége, akár valamilyen többé-kevésbé tagolt közönség, akár a nép, a kortársak, az azonos gondolkodásúak, az ellenfelek és az ellenségek, a beosztott, a főnök, az alul- vagy fölüllevők, a közeli ismerősök és az idegenek stb.; de lehet a megnyilatkozás címzettje bizonyos meghatározatlan, nem konkretizált *idegen alany* is (ilyenek a nagy indulati töltésű monologikus megnyilatkozások különféle válfajai). Az összes felsorolt címzett-típust az emberi tevékenységnek és életnek az a területe határozza meg, amelyekre az adott megnyilatkozás vonatkozik. A megnyilatkozás kompozíciója, és főleg stílusa attól függ, hogy ki a címzettje, a beszélő (vagy az író) kikhez szánja szavait, milyenek képzeleli őket, mennyire hatnak azok vissza a megnyilatkozásra. [END-p275] A beszédkapcsolatok valamennyi területén minden beszédműfajnak megvan a sajátos, tipikus, műfajmeghatározó elképzelése arról, hogy ki a megnyilatkozás címzettje.

A megnyilatkozás címzettje esetleg *személyében* azonos lehet azzal, akinek a megnyilatkozás válaszol. A mindennapi párbeszédben vagy levélváltásban az ilyen személyi egybeesés általános: az, akinek válaszolok, egy személyben a címzettem is, meg az a személy is, akitől feleletet (vagy legalábbis odafigyelő megértést) várok. Azonban, amikor ilyen személyi egybeesésekről van szó, ugyanaz a személy egyszerre két szerepet tölt be, s itt a mi szempontunkból éppen ez a szerepmegkettőződés lényeges. Annak megnyilatkozása ugyanis, akinek felelek (akivel egyetértek, ellenkezek, akinek kérését teljesítem, tájékoztatását elfogadom stb.), már létező valami, a rá reagáló választ (vagy a vele egyenértékű aktív megértés) csak ezután válhat világossá. Aki mond valamit, mindig arra törekszik, hogy tőle telhetőleg aktívan befolyásolja a választ; a másik oldalról a lehetséges válasz

elképzelésével mintegy elébe is szeretne menni annak, és ez az előzetesen elképzelt válasz annak rendje és módja szerint visszahat a beszélő szavaira is (úgy alakítja őket, hogy az esetleg előre látható ellenvetéseket már menet közben kivédi, a legkülönbözőbb megkötéseket építi be szavaiba). Aki beszél, az mindig számol azzal, milyen appercepciós közeg befolyásolja a címzett válaszreakcióját: mennyire tájékozott a címzett a helyzetről, rendelkezik-e kellő előismeretekkel arról a kulturális területről, amiről éppen szó van, miről hogyan vélekedik, mik a meggyőződései, milyen elfogultságai vannak (mármint a mi szempontunkból), mi iránt táplál rokon- vagy ellenérzéseket – elvégre mindezek alakítólag hatnak arra, milyen aktív válaszreakciót vált ki a megnyilatkozás a címzettből. A lehetséges válaszokkal való számvetés határozza meg emellett a megnyilatkozás műfaját, kompozíciós fogásainak s végül, nyelvi eszközeinek megválasztását – egyszóval a megnyilatkozás *stílusát*. Például a tudományos ismeretterjesztő irodalom címzettje az olvasók egy meghatározott köre, amelynek tagjai csak akkor képesek aktívan kapcsolódni válaszaikkal a műhöz, ha az tekintettel van appercepciós szintjükre; az olvasók más rétegéhez szól a kifejezetten oktatási célokat szolgáló irodalom, s megint egészen másokhoz a tudományos munka. Ezekben az esetekben a címzettnek (és az őt aktív megértésre képesítő appercepciós szintnek) a számbavétele, továbbá a címzett visszahatása a megnyilatkozás fölépítésére roppant egyszerű: minden tényezőt a címzett szakmai ismereteinek terjedelme határoz meg.

Más esetekben a helyzet ennél sokkal bonyolultabb. A címzett, valamint a róla előzetesen föltételezett lehetséges válaszok gyakorta sokrétűek, s ennek következtében a megnyilatkozás sajátos belső drámaiságra tesz szert (a köznapi dialógus némely eseteiben, a levelekben, az önéletrajzi művekben, vallomásokban). Szembeszökőbbek, mindamelllett inkább külsődlegesek ezek a jelenségek a retorikai műfajokban. Egészen sajátos jellegük van a beszédkapcsolat köznapi és hivatali területén a megnyilatkozásokban is tükröződő társadalmi helyzeteknek, rangkülönbségeknek, a címzett tekintélyének. Ahol a társadalom osztályokra, s még inkább, ahol osztályokra és rétegekre tagolódik, a beszédműfajok és a nekik megfelelő stílusok roppant sokrétűen árnyaltak, s minden szinten az határozza meg őket, hogy mi a címe, a rangja, [END-p276] a beosztása, a vagyoni helyzete és társadalmi súlya vagy az életkora egyfelől a címzettnek, másfelől a vele kapcsolatba kerülő beszélőnek (vagy az író szubjektumának). Bármennyire gazdagon árnyaltak is ezek az alapformák, bármennyire finomak is köztük az átmenetek, lényegüket tekintve mégis standard jellegűek és külsődlegesek: nem alkalmasak arra, hogy belső drámaiságot kölcsönözzenek a megnyilatkozásoknak. Csak annyiban érdekesek, hogy bár leegyszerűsítve, de igen szemléletesen példázzák, hogyan hat vissza a címzett a megnyilatkozás fölépítésére és stílusára.¹¹

A finomabb stílusárnyalatokat az határozza meg, hogy a címzett *személyét tekintve* mennyire van közeli kapcsolatban a beszélővel egyfelől a bizalmas érintkezésre kialakult beszédműfajok, másfelől az intim érintkezési formák területén. Akármilyen hatalmasak lehetnek is a különbségek a bizalmas és intim műfajok (s így stílusok) között, valamennyire egyformán jellemző, hogy címzettjeiket úgy érzékelik, mintha azok többé-kevésbé kikérültek volna a társadalmi hierarchia rendjéből, megszabadultak volna nyilvános kötöttségeiktől mintha – mondhatnók – társadalmilag nem volna „helyi értékük”. Ez a beszédnek sajátos *nyíltságot* (a bizalmas stílusokban helyenként cinikus nyíltságot) kölcsönöz. Az intim stílusokban ez mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy a beszélők mintegy igyekeznek elmosni minden határt a beszélő és a megnyilatkozás címzettje között. A bizalmas beszédben a beszédtabuk és a nyelvi előírások áthágása azzal a következménnyel jár, hogy egy sajátos, nem hivatalos, előírásoktól mentes valóság-megközelítést tesz lehetővé.¹²

Emiatt lehetett a bizalmas beszédműfajoknak és -stílusoknak nagy és pozitív szerepük a reneszánsz idején a hivatalos középkori világtérfelvételében, de minden más olyan korszakban is, amikor elérkezett az idő a hagyományos hivatalos stílusok és világtérfelvételek megmerevedett, egyezményes formáinak fölbomlására, különösen feltűnő szerepet játszanak az irodalomban a bizalmas stílusból vett elemek. Ráadásul a stílusok efféle bizalmaskodó kezelése olyan nyelvi rétegek előtt nyitja meg az irodalomba vezető utakat, amelyek korábban beszédtabuknak számítottak. Mind a mai napig csupán hiányosan ismerjük, mekkora szerepet játszanak az irodalom történetében a bizalmas beszédműfajok és -stílusok. Az intim műfajok és stílusok alapja a beszélőnek és a beszéd címzettjének a lehető legnagyobb mérvű belső közelsége (határesetben összeolvadása). Az intim beszédet a címzett iránti mélységes bizalom hatja át, a beszélő számít a partner odafigyelő megértésében kifejeződő rokon érzésekre, a másik fogékonyságára, jóindulatára. A beszélő ilyen bizalmas légkörben bepillantást enged a másiknak lelke legféltebb zugába is. Ennek következménye az ilyen stílusok különleges expresszivitása és bensőséges őszintesége (ami megkülönbözteti a bizalmas beszédstílus nyilvános harsányságától). A bizalmas és az intim stílusok és műfajok (amelyekről eleddig csak keveset tudunk) minden egyébnél jobban rávilágítanak, mennyire függ a stílus attól, hogy a beszélő mennyire érzi és érti címzettjét (végülis: saját megnyilatkozását) és mennyire tudja magában elképzelni annak a lehetséges aktív válasz-reakcióit. A hagyományos stilisztika, amelyik a stílust csupán a beszéd tárgyi-értelmi tartalma, és a beszélő e tartalommal szembeni expresszív szándéka alapján törekszik megérteni és meghatározni, az ilyen stílusok- [END-p277] kal szembesülve különösen merev és helytelen álláspontot foglal el. A stilisztika mindaddig, amíg nem számol vele, hogy milyen kapcsolatban van a beszélő a *másikkal* és annak megnyilatkozásaival (legyenek ezek akár ténylegesen kimondottak vagy előre elgondoltak), nem értheti meg sem a beszéd műfaját, sem stílusát. De még az úgynevezett semleges vagy objektív kifejtési stílusok is, amelyeknek az a jellemzőjük, hogy minden mozzanatukat csak a tárgyra összpontosítják és egyáltalán nincsenek tekintettel semmire, ami e tárgyon kívül van, szintén involválnak valamilyen konkrét képzetet arról, hogy kinek szólnak. Az ilyen objektív, tárgyszerű stílusok nyelvi eszközeit szintén nem csak az éppen esedékes beszéd tárgyra való tekintettel válogatják meg, hanem figyelemmel vannak arra is, milyen a beszéd címzettjének appercepciók közege, de erről a közegről a beszélő csak a lehető legáltalánosabb képet alkotja, és elvonatkoztat annak expresszív oldalaitól (és az ilyen tárgyszerű stílusban magában a beszélőben is a minimumra csökken minden expresszív szándék). Az objektív semleges stílusok alapja az a kimondatlan előfeltevés, hogy a címzett és a beszélő egymással azonos, nézőpontjuk ugyanaz, – csak hogy az azonosság és az egyformaság ára az expresszív eszközökről történő szinte tökéletes lemondás. Mindamelllett, jellegüket tekintve az ilyen tárgyszerű, semleges stílusok és a címzetről alkotott megfelelő felfogásuk is meglehetősen sokfélék, mivel a beszédkörnyezetnek azok a területei, ahol használják őket, szintén eltérőek.

Az irodalomtörténet szempontjából roppant fontos az a kérdés, hogy mi a beszéd címzettjéről kialakult uralkodó felfogás (hogyan érzékeli és képzeletben elmagában a beszélő vagy az író azt, akihez szól). Minden korszak, minden irodalmi irányzat és stílus, minden irodalmi műfaj fontos kor- és tendencia-meghatározó jellegzetessége az, hogy mi éppen az irodalmi mű címzettjéről alkotott közkeletű elképzelés, hogyan érzékeli és érti az író azokat, akik olvassák, hallgatják, akik számára a nyilvánosságot, a népet jelentik. Izgalmas és fontos feladat a feltételezett címzettekről alkotott elképzelések változásának történeti kutatása. De e feladat elvégzéséhez eredményekkel kecsegtetőn csak azután lehet hozzájárítani, ha már maga a kérdésfeltevés elméleti

megalapozást nyert.

Mellesleg jegyezzük meg: az irodalom történetében a mű föltételezett befogadónak reális érzékelése vagy elképzelése – mint valóságos stílusmeghatározó tényezők – mellett ma is vannak még teljesen, vagy javarészt fikatív formái az olvasók, a hallgatóság, az utódok megszólításának, – az igazi szerző mellett – hasonlóképp sztereotipizálódott fikatív szerzők, kiadók és mesemondók. Az irodalmi műfajok döntő többsége másodlagos, összetett műfaj, amelynek alkotóelemei a legkülönbélebb elsődleges műfajok (dialogusreplikák, köznapi elbeszélések, levelek, naplók, jegyzőkönyvek stb.) transzformációi. A kulturális érintkezés magasabb szintjein az ilyen másodlagos műfajok mintegy *eljátsszák* a beszédkapcsolatok elsődleges színterén élő legkülönbélebb formákat. Ebben lelik eredetüket az említett sztereotipizálódott szerzőmesélő- és hallgatóság-fikciók. Azonban ez semmit nem módosít azon a tényen, hogy a legbonyolultabb, a legtöbb szintű másodlagos műfaji alkotás is a maga egészében (mint egész) nem más, mint egyetlen, egységes megnyilatkozás, aminek egy [END-p278] reális szerzője van, s ez a szerző reálisnak érzékelt és elképzelt címzettekre gondolva, formálja meg művét.

Összegezve: az, hogy a megnyilatkozásnak címzettje van, a megnyilatkozás mindig fordul valakihez, olyan szerves alkotóeleme a megnyilatkozásnak, ami nélkül a megnyilatkozás nem jöhet létre. A címzethez fordulás különféle tipikus formái és a címzetről kialakult különféle elképzelések típusai szintén olyan konstitutív tényezők, amelyek meghatározólag hatnak a legkülönbélebb beszédműfajokra.

A nyelvi egységeket – a szavakat és a mondatokat – elvileg megkülönbözteti a megnyilatkozásoktól (és beszédműfajoktól), hogy lényegük szerint nem fordulnak senkihez, nincsen címzettjük: a szavaknak és a mondatoknak nincsen szerzőjük és senkihez sem irányulnak. Mi több: önmagukban véve semmilyen idegen megnyilatkozáshoz, idegen beszédhez nincs köztük. Ha azt tapasztaljuk, hogy valamilyen egyetlen szó vagy egyetlen mondat valakihez szól, valakihez címezve van, akkor valójában már befejezett megnyilatkozással van dolgunk, amelyik egyetlen szóból vagy mondatból áll, és benne a címzethez fordulás mozzanata nem a nyelvi egységnek, hanem éppen ennek a megnyilatkozásnak a mozzanata. A szövegkörnyezettől övezett mondat irányultsága csupán a megnyilatkozás egészén keresztül határozható meg pontosan, mivel ez utóbbinak a mondat mindössze egy alkotórésze (eleme).¹³

A nyelvi rendszernek óriási készlet áll a rendelkezésére tisztán nyelvi eszközökből, amelyek alkalmasak arra, hogy formailag jelezzék valamilyen megnyilatkozás címzettjét: e feladatra éppúgy alkalmasak a lexikai és a morfológiai eszközök (esetek, névmások, igeragozás), mint a szintaktikaiak (a legkülönbélebb mondat-sablonok és mondat-változatok). De ezek valóságosan csak akkor fordulnak a címzethez, ha valamilyen konkrét megnyilatkozásba kerülnek. A címzethez fordulás mozzanata azonban természetesen sosem merül ki ezeknek a kifejezetten nyelvi (grammatikai) használatában. Mi több, a grammatikai eszközök akár el is maradhatnak, a megnyilatkozás mégis elevenen tükrözheti a címzett és a várható válaszreakció hatását. A beszélő az *összes* nyelvi eszközt úgy választja ki, hogy közben hol jobban, hol kevésbé, de valamilyen mértékben mindig hat rá az, akihez fordul, és az, hogy előzetes érzése szerint címzettje miképpen fog majd reagálni erre a hozzáfordulásra.

Amikor – kiemelve a szövegből – egyetlen mondatot elemezzünk, akkor az odafordulásnak és a föltételezett lehetséges feleletnek a nyomai, az esetleges ellentételekre már a megnyilatkozásba beleépített dialogikus „kivédő” mozzanatok, a beszédalanyok megváltozásának nyomai, vagyis a megnyilatkozást mintegy belülről tagoló összes barázda elvész, elmosódik, mivel mindez idegen a mondat, mint nyelvi egység természetétől. Az

ilyen jelenségek ugyanis kizárólag az egész megnyilatkozáshoz tartoznak, s ha az elemző szemlélet célja nem ennek az egésznek megértése, akkor kívül esnek látómezején. Ez a hagyományos stilisztika korábban jelzett szemléleti szűkösségnek egyik fő oka. Stilisztikai elemzésről a szó igazi értelmében, tehát a stílus minden elemére kiterjedő értelmében csak akkor beszélhetünk, ha a megnyilatkozás *egészére* vagyunk tekintettel, s ha azt úgy szemléljük, mint e nyelvi érintkezés egészéből kiszakíthatatlan *láncszemet*. [END-p279]

A megírás ideje: 1952., Szaranszk. Kiragadott részletek jelentek meg belőle a *Lityeraturnaja Ucsoba* c. folyóirat 1978/1. sz.-ban (200-219) Első teljes megjelenése: M. M. Bahtyin: *Esztjetyika szlovesznovo tvorcsesztva*, Moszkva, 1979., 237-280. E megjelenést Sz. Avernicev és Sz. Bocsarov kommentárjai egészítik ki. A kommentátorok Bahtyin itt összefüggően kifejtett gondolatainak keletkezéstörténetét, egyes elemeik más-más Bahtyin-írásokban való felbukkanását jelzik. Ezeket, tekintettel a hivatkozott többi Bahtyin-mű döntő hányadának ismeretlenségére, a fordításkor mellőztem.

(A fordító megjegyzése) [END-p280]

¹ Ugyanilyen szegényes, pontatlan és átgondolatlan A. Gvozgyev osztályozása könyvében, az *Ocserki po sztyilsztyike russzkovo jazika* (Tanulmányok az orosz nyelv stilisztikájáról) 1952. című munkában, amikor a nyelvi stílusokról ír. Az összes ilyen osztályozás sikertelenségének közös oka a nyelvi stílusról kialakult tradicionális fölfogás fenntartás nélküli átvétele.

² Felfogásunknak azonban semmi köze Vossler követőéhez, akik szerint a nyelvben a grammatikával szemben a stílusé az elsőbbség. Ez azonban csak a későbbiekben fog teljes egyértelműséggel kitűnni.

³ W. HUMBOLDT: Az emberi nyelv szerveinek különbözősége és e különbözőzés hatása a gondolkodás kifejlődésére.

⁴ De ha akarnák, akkor se nagyon tudnák. Amikor például egy megnyilatkozás mindössze ennyi: „Á” (ti. „á, dehogy!”, ami egy párbeszédben teljes értékű válasz lehet), ezt lehetetlen fölbontani mondatokra, szóösszetételekre, szavakra, szótagokra, Tehát ez máris kívül esik a „bármilyen kijelentés” körén. Vagy egy másik gyakori eset: a megnyilatkozást (a beszédet) felosztják, és eljutnak a nyelvi egységekhez. Ezután viszont nagyon gyakran a mondatot úgy határozzák meg, mint a megnyilatkozás legegyszerűbb esetét, amiből viszont az következik, hogy a mondat nem lehet a megnyilatkozás egysége. Hallgatólagosan elfogadják, hogy a beszéd alatt egyetlen beszélő beszédét kell érteni, s így a beszéd dialogikus jellege elhomályosul. A megnyilatkozások határaihoz képest minden egyéb határ (a mondatok, a szókapcsolatok, a szintagmák, a szavak közötti határok) viszonylagos és egyezményes jellegű.

⁵ Az ilyen jelenségek a nyelvészeket (főként a nyelvtörténészeket) merőben stilisztikai szempontból érdekelték, mint az etikett, az udvariasság, az illendőség, stb. kifejezésének történelmileg változókéony formái. Ld. pl. F. BRUNOT.

⁶ SAUSSURE a megnyilatkozást (la parole) úgy határozza meg, mint az akarat és a megértés individuális aktusát, amelyben a következő elemek különböztethetők meg: 1. azok a kombinációk, amelyek segítségével a beszédalany – személyes gondolatai kifejezésének érdekében – a nyelv előírásait használja, és 2. az a pszichofizikai mechanizmus, amely lehetővé teszi számára, hogy ezeket a kombinációkat külső alakzatokban eltárgyasítsa. Vagyis SAUSSURE figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a nyelvi formák mellett léteznek e formák *kombinációinak a formái*, vagyis beszédműfajok is.

⁷ Az intonáció fontossága természetesen tudatos bennünk, és akkor is mint a stílus lényeges tényezőjét érzékeljük, ha valamilyen írott szöveget magunkban olvasunk.

⁸ Amikor beszélünk, mindig egész megnyilatkozásokban gondolkodunk: egészként gondoljuk el mind az adott beszédműfaj formáját, mind az egyéni beszédszándékot. Nem az egyes szavakat fűzzük egymáshoz, nem szótól szóig araszolunk, hanem mintegy az egészet töltjük fel a szükséges szavakkal. A szavak egymáshoz fűzése legfeljebb az idegen nyelv tanulásának alapfokán érvényesül, s ott is csak akkor, ha rosszul tanítják az idegen nyelvet.

⁹ Általában a megnyilatkozások első és utolsó mondatainak sajátos a természetük, mintegy kiegészítik magukat a megnyilatkozásokat. Ezek a mondatok mintegy a megnyilatkozások „határzónák”, ahol a beszédalanyok váltakozása végbemegy.

¹⁰ Az intonáció különösen érzékenyen utal a kontextusra.

¹¹ Érdekes ezzel kapcsolatban Gogolt idéznünk: „A mi érintkezésmódunk valamennyi árnyalatát és finomságát nem is lehet számon tartani... Nálunk az embereknek olyan pompás érzékük van ezekhez a dolgokhoz, hogy a kétszáz lélekkel rendelkező földbirtokossal egészen másképpen beszélnek, mint az olyannal, akinek háromszáz jobbágya van, ezzel viszont másképpen, mint azzal, akinek ötszáz van; ötszáz jobbágy birtokosával ismét csak másképpen beszélnek, mint azzal, aki nyolcszázat mondhat magáénak, és így tovább, akár a millió lelket számlálókig, mindig eltalálják a megfelelő árnyalatokat.” (*Holt lelkek*, 3. fejezet, in: Gogol, 1971.,: Művei, 2. köt. 299. Ford.: Deve-cseriné Guthi E.)

¹² Ilyen az útszélinek mondott harsány szabadszájúság, amely abban a törekvésében, hogy minden dolgot a nevének nevezzen, jellegzetes példája ennek a stílusnak.

¹³ Csupán érintőleg jegyezzük meg: a kérdő, a felszólító mondat és a velük egy típusba tartozó társaik általában önmagukban befejezett megnyilatkozások (a megfelelő beszédműfajokban).